

40
лет

**ЖЕНУНИИ
ЧОМОНДОРЫ**

АДАЛАР ТҮЖЕЛЕТ...

Луу жеринде
Божогон адалар
Лаантайын менциг
Тужиме киргилейт...
Көлөткө болуп
Көзнөгүм алдына
Көпөгөш энгирде
Луулыжып келгилейт.
Араайын эжиктен
Киргилеп келеле,
Айлымнын ичин
Арыктап көргүлейт.

Эски сукно
Шинелин чечкилеп,
Эжиктин жаагында
Кадуга илгилейт.
Олөр алдында
Ичпеген суузын
Көнөктөн сускулап,
Улежип ичкилейт...

Тегерик столды
Эбире отуруп,
Телекей үстин
Айладып шүүшкилейт.
— Бистинг учун
Тирүү уулдардын
Jүргөн jүрүмин
Көрөлик — дешкилейт.
— Бистинг учун
Айдатан поэттин
Бичиген үлгерин
Угалык — дешкилейт.

Бичип салган
Бичигим бедреп,
Бийик шкаптардан
Кодоро тарткылайт.

Сары тагдак
Бозорып келгенче,
Сананып калган
Бүдүйштү тургулайт...

...Катап энгир
Киргенче ле мен
Карандаш учын
Сый тиштейдим.
Эртеннен ала
Тун киргенче
Эңчейип алып,
Мен катап иштейдим.

Турамнын ичи
Тапчы болгондо,
Туулар ажып,
Талайлар кечедим.
Айдатан сөзүм
Табылбай барганда,
Аймактар керип,
Jүрүмгө көрөдим.

Алтайлар үстин
Айлана соголо,
Алтай жериме
Ойто келедим.
Эдилбеен немени
Эдерге мендеп,
Эртенги күнди
Көрөргө мендейдим.

Токыналы жок
Jүрүмдү болдым...
Токтой ло түшсем,
Jүрегим эригет.
Кайнаган jүрүмнен
Артып ла турзам,
Катап ла меге
Адалар түжелет.

ЖЕНҮНИНГ ЧОЛМОНДОРЫ

Литературно-кеендик жуунты

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫНГ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1985

З 430 Звезды победы: Литературно-художественный сборник. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985. — 124 с.

Јуунты Ада-Төрбл учун Улу Јууда совет албатынын алган ат-нерелу Јенузинин 40 јылдыгына учурлап белетелген. Авторлор башка-башка жанрларла бичигилеп Јат.

Јуунтыда анайда ок кичинек кычыраачыларга учурлалган толык ла статьялар кепке базылган.

З $\frac{4701000000-014}{M 138 (03) 85}$ 77—85

УРГУЛЈИДЕ МОНГУЛИК АТ-НЕРЕЛУ ЈЕНУ

Быјыл, 1985 жылда, 9 майда совет албаты фашистский олјочыларга удурлашкан Ада-Төрөл учун Улу жууда Улу јенү алганынан ала 40 жыл болуп јат. Советский государствоныг жуу-јепселдү ийде-күчтери ле көпнациональностторлу бастыра албатызы империализмниг эн тыг ийде-күчтү озочыл отряды болгон олјочы фашистский Германияны оодо согуп јентени бастыра телекейлик исторический учурлу, кижиликтинг историзында үргүлјиде јүрүмдү керек болуп алтын букваларла бичилген.

Фашистский Германия совет албатыга кандый тыг ийде-күчле табару эткенин мындый темдектер керелейт. Озо баштап бу олјочы фашистский государствоны телекейлик империалистический јаан государстволор — Англия, США, Франция ла өскөлөри де ончо јанынан јөмөп, онын экономиказын милитаристский јолго көчүрерине болушкандар. Андый болуштын шылтузында Гитлер жуу-јепселдү ийде-күчтерин тыгыда өскүреле, Европанын күнбадыш јанындагы ороондорды олјолоп алган. Ол Советский Союзка 1941 жылда 22 июнда кенерте табару эдер тушта онын черүлерине Францияныг 22, Чехословакияныг 45, Бельгияныг 22, Англияныг 12, Голландияныг 18, Норвегияныг 6 дивизиялары бириктирилген. Ого үзеери, бу өрбги айдылган ороондордын бастыра военный арсеналы, стратегический сырьезы, машиностроениези ле военный заводторы Германияныг колында болгон. Анайда ок Гитлердин олјочы черүлериле кожо онын ол өйдөги союзниктеринин — Италияныг, Испанияныг, Румынияныг, Венгрияныг ла өскөлөрининг де жуу-јепселдү ийде-күчтери бисти жуулап келгендери јарлу. Баренцевый талайдан ала Кара талайга јетире эки мун километрге чөйилген фронтто откалапту ла канду жуу-согуш башталган. Оштүнинг биске табару эткен ийде-күчи бистийинег чик јок көп болгон. Јартап айтса, олордын

черүзи бистин черүден эки катапка, артиллериязы ла минометторы 2,4 катапка, самолетторы төрт катапка көп болгон. Кезик јерлердеги јуу-согуштарда бистин бир кызылчерүчиге өштүнинг 5—6 солдады келижип турган учуралдар көп болгон.

Фашистский Германиянын темир-болот куйакту ла ончо јанынаг тыгыдылган ума-јок көп јуу-јепселдү олјочы черүлерине удурлажа Ада-Төрөл учун совет албатынын көдүрилген Улу јуунын баштапкы ла күнинег ала Совет төрөлди корыыр агару керекти башкараын Коммунистический партиянын Төс Комитединин Политбюрозы бойынын колына алган. Политбюронун ла Коруланарынын Государственный Комитединин члендери фронттордо өштүге удурлашкан јуу-согуштарды, албаты-хозяйствоны военный јолго көчүрерин, тылды «Ончозын — фронтко, бастыразын — јенүге!» деген кычырула тыгыдар керекке бастыра аргаларды ууландыраын, элјонды ла заводторды ырбадарын (эвакуировать эдерин) башкаргандар. Анайда ок фронтты јуу-јепселле, аш-курсакла, кийим-тудумла, медицинский болушла јеткилдегендер, јангыдан воинский частьтарды ла соединениелерди тазөп, фронтторго аткарып тургандар.

ВКП(б)-нин Төс Комитединин ле Советский башкарунын адынаг И. В. Сталин 1941 жылда 3 июлда совет албатыга айткан куучынында казыр өштүни оодо согорынын чокум аргаларын көргүскен. «Бистин керек чындык. Өштү оодо согулар. Јенү бистин болор!» — деп, партиянын албатыга айткан чындык сөстөри фронттордогы јуучылдардын ла командирлердин, тылдагы ончо иштердеги улустын ийде-күчтерин ле патриотический күүн-табын эн бийик кемине көдүрген.

Кызыл Черүнин јуучылдары ла командирлери кажы ла метр совет јерди, кажы ла јуртты, кажы ла городты јүткип келген казыр өштүден корыыры учун ат-нерелү јуулажып турган эн ле кызалаңду ойдо, 1941 жылда июльдан ала октябрь айга јегире, јангыс ла Украинадан 500-тег ажыра јаан промышленный предприятиялер тыл јаар ырбадылган. Москва ла Ленинградтан миллионног ажыра улус орооннын күнчыгыш райондорына көчүрилген. Јуудан озо СССР-дин эн ле учурлу военно-промышленный төс јерлери орооннын түндүк-күнбадыш ла түштүк-европейский бөлүктеринде болгон, јуу-согуш өйинде андый военно-промышленный базаны Поволжьеде, Уралда ла Сибирьде тазөбөргө келишкен. Партиянын баштаачы ла тазөбөчи, көдүреечи ле ууландыраачы эрчимдү башкартузынын ла албатынын патриотический јаан көдүринилү ат-нерелү ижинин шылтузында сыраңай кыска өйдин туркунына, јартап айтса, 1942 жылдын баштапкы жарымында, военный промышленность јангыс ла орныктырылган эмес, ол туштагы өйдин некелтезин бүдүргедий бийик кемине көдүрилген. Фронтко керектү јаан ийде-күчтү јап-јангы самолетторды, танктарды, уй мылтыктарды үзүк јоктон көптөн берер аргалар тазөптөн. Советский тыл ла фронт Гитлердин олјочы

черүзин оодо согуп жоголтор сүреен жаан ийде-күч боло берген. Же андый аргалар тѳѳѳлгѳлѳк тѳ тушта бистин ороон тын жеткерлѳ, кызаланду ла эн ле уур айалгада болгон ѳйдѳ, чокымдап айтса, Гитлердин ума жок кѳп калжу черѳлери там ла ичкерлеп, биске кырдырта-кырдырта Москванын жаказына — бистин Тѳрѳлистин јѳрегине једип келген ѳйдѳ, Кызыл Черѳ озо баштап ѳштѳнин ичкерлежин токтодо туй соголо, онын кийнинде јѳткондой согуп, 100—250 километрге кайра сѳрген. Советский јуу-јепселдѳ ийде-кѳчтердин шундалганду согултазынан улам фашистердин черѳлеринин командованиези советско-германский фронтто ончо ичкерлежин токтодып, коруланышка кѳчкѳн. 1941 жылдын учында Германиянын јуудагы јылыйтузы ончо јанынан тын јепселген 50 дивизияга бодолду болгон. Анайып, Советский Союзты кыска ѳйдин туркунына оодо согор амадулу Гитлердин авантюристский планы ла «молниеносная война» деп адалган стратегиязы јайрадылган. Бастыра капиталистический телекеј фашистский Германиянын јуу-јепселдѳ ийде-кѳчтерин кем де јенип болбос деп бодогон. Андый бодомол калай шѳѳѳлте болгонын Кызыл Черѳнин Москванын јанындагы баштапкы шундалганду согултазы бастыра телекејге јарт ла чокым кѳргѳскен. Ошон улам јер-телекејде фашизмге ле империализмге тепседип јаткан албатылар, анайда ок бастыра ак-чек санаалу улус Совет Союзты, совет албатыны, онын ат-нерелѳ Кызыл Черѳзин албатыларга јайым, амыр-энчѳ ле ырыс экелетен ийде-кѳч деп јарт билип, јолду иженгендер.

Фашистский Германиянын олјочы черѳлерине удурлашкан Ада-Тѳрѳл учун Улу јууда совет албаты база бир жаан јенѳни 1942 жылдын учында ла 1943 јыл башталып турарда Сталинградтын јанында алган. Мында 125 тѳш ле тѳннин туркунына ѳткѳн от-калапту јуу Гитлердин эн талдама деген 330 мун черѳзи курчаттырып, ончозы оодо согулганыла божогон. Бу јенѳ дезе јангыс ла Ада-Тѳрѳл учун Улу јуунын айалгазын биске тузалу эдип кубултарынын башталгазы болгон эмес, анайда ок бѳткѳл экинчи телекејлик јуу-согуштагы айалганы кубултарынын башталгазы болгон.

1943 јылда июль ле август айларда Орловско-Курский букте 50 кѳннин туркунына јер ле тенери кѳйген, јер-энини онтогон, кѳп кан тѳгѳлген сѳреен тын јуу-согуш болгон. Сталинградта оодо соктыртканынан улам кѳѳн-табы сыныгып, шалтырай берген јуучылардын оморкодорго, Гитлер черѳлерин јап-јангы ла жаан ийде-кѳчтѳ «пантера» ла «тигр» деп танктарла, «Фердинанд» деп бойы јѳрер жаан уй мылтыктарла, јап-јангы самолетторло, ѳскѳ дѳ тын ийделѳ јуу-јепселле јепсел алала, Кызыл Черѳни оодо согуп, јенѳ аларга умзанган. Же ол умзаныштын јѳрѳмде бѳдер салымы жок болгон. Бу бежен кѳнге улалган жаан јуу-согушта ѳштѳнин 70 дивизиязынан 30 дивизия бѳткѳлинче оодо согулган. Фашистский Германиянын ко-

мандованиезинин жарлаганыла болзо, озор бу жуу-согушта жарым миллионног ажыра солдаттарын ла офицерлерин жылыткан. Кызыл Черүнинг Курский бүктеги жегүзи үчинчи сүреен жаан жегү болуп историяга кирген.

Орловско-Курский ууламжыдагы бистин улу жегүбис гитлеровский командованиенин ичкери табару эдер стратегиязы учына жетире шорлонгонын керелеген. Кызыл Черүнинг бу жегүзинен фашистский биригүге кирип турган ороондор бойларынын шорлонгонын билгендер...

Же өштүни учына жетире оодо согуп женерге база да ичкерлештү узун жол ло көп жуу-согуштар өдөргө керек болгон. 1944—1945 жылдардын жуу-согуштарлу өйлөринин туркунына Кызыл Черү озо баштап бойынын төрөл жерин бүткүлинче жайымдайла, онон ары европейский ороондорды жайымдаар тартыжуларда карындаштык болуш жетирген.

Советский жуу-жеспелдү ийде-күчтер күнбадыш жаар ичкерлеп, өштүни сүрүп, канча-канча жуу-согуштарда олжочыларды женип, учыучында жуу-согушты фашистский рейхтин төс городында — Берлинде божодып, анда улу жегүнинг кызыл маанызын тургускан.

Улу Октябрьский социалистический революция жегү алганынан ала Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарына жетире жүк ле 23 жыл өткөн. Ол до өйдин кабортозы кирези өй гражданский бирлиге ла тыш жанынан эдилген табаруларда удурлашкан жуу-согуштарда өткөн. Анайып амыр-энчү иштин өйи бистин ороондо сырангай кыска да болгон болзо, шак ла ол туштагы баштапкы бешжылдыктарда советский улус ат-нерелү ижиле Улу Жегүнинг төзөлгөзин жеткилдеген. Анайда ок советский общественнын идейно-политический бирлиги, советский ончо улус Коммунистический партияны күреелей бек туруп, ого чындык болгоны Улу Жегүнинг эн жаан учурлу төзөлгөзи болгон.

Фронтто до, партизанский отрядтарда да, анайда ок тылдагы төзөмөлдү иштерде де жегүни белетеечилер ле жеткилдеечилер коммунисттер болгон. 1941 жылдын учында Кызыл Черүде бир миллион үч жүс мунг коммунист болгон. Ада-Төрөл учун Улу жуунун туркунына беш миллион советский улус партияга кирген. Партиянын кажы ла членинин жүрүминин ле ижинин эн бийик ле кыйбас ээжизи «Коммунисттер, ичкери!» деген кычыру болгон. Фашисттерге удурлашкан жуу-согуштарда ат-нерелү жуулашкандардаг 11 мунг кижиге Советский Союзтын Геройы деген ат-нере адалган, 7 миллион советский жуучылдар ордендерле, медальдарла кайралдалган.

Ада-Төрөл учун Улу жууда совет албатынын ла онын жуу-жеспелдү ийде-күчтеринин Улу жаан жегүзинин итогтарынын бир жаан учурлузы Германиядагы фашистский государствоны оодо согуп жоголтоны. Совет албаты гитлеровский Германияны ла милитаристский Японияны жегенинен улам албатылардын демократиязы деп

адалган жаңы государстволор ло телекейлик социалистический система төзөлгөн. Кижиликке ичкери өзөр, жайымнын ла ырыстын жаңы жаркынду жолы ачылган.

Быжыл совет албатыла кожо социалистический ороондордын ишкүчиле жаткандары, анайда ок телекейдин ак-чек санаалу ончо улузы Улу Жөнүнинг 40-чи жылдыгын жаан көдүринилү темдектеерге ончо жанынан эрчимдү белетенгендер. Өткөн төртөн жылдын туркунына бистин ороон ло албаты амыр-энчү айалгада иштеп, албаты-хозяйствонун ончо бөлүктеринде качан да болбогон сүреен жаан өзүмдү көргүзүлөргө једип алды. Эмди бистин экономика онон бийик эрчимле өзөр аргалар төзөлгөн. Улустын бүгүнгү аргалу јадын-јүрүми там јаранар. Бүгүнгү байлык ла ырысту јүрүмди казыр өштүдөгө корып алары учун 20 миллион советский улус бойлорынунг јиит јүрүмин бергени качан да ундылбас. Бойынунг төрөл јери ле албатызы учун, бойынун Совет Төрөли учун, келер үйенин жаркынду ла ырысту јүрүми учун катан јууга бистин Туулу Алтайдаг барган уулардын ла кыстардын талортозына јуугы канду јуулардын јаландарында јер јастанып јыгылган. Јуу-согушту фронтко атангандардын кажы ла экинчизи јер-алтайына айланбаган. Олордын ат-нерези үргүлјиде мөңкүлик болуп үйеден үйеге улалар.

Өткөн јуу-чак албатыларга ума јөк көп түрени, ачу-корон экелген, миллиондор тоолу энелер ууларын јылыйткан, миллиондор тоолу келиндер тул арткан, канча-канча миллиондор тоолу балдар адалары јок өскүс арткандар. Албатыларга андый түбекти империализм экелген де, экелип те јат. Империализм кижиликтинг једип алган эн артык он јо једимдерин бийлеечи, тоноочы, базаанаачы, кулданаачы ла кырып өлтүрөөчи кара амадуга тузаланган да, эмди де тузаланып туру. Онызын империализминг канду историязы керелеп туру. Империалистический государстволордын баштаган баштапкы телекейлик јуу-согушта 20 миллион улус кырылган. Империализминг эн ийде-күчтү озоочылы болгон фашистский Германиянын баштаган экинчи телекейлик јуу-согушта 50 миллион улус божогон.

Бистин бу өйдө империализм үчинчи телекейлик јуу-согуш баштаарга белетенип јат. Айла эмди алдындагызынаг чик јок жаан јеткерлү термоядерный јуу-согуш белетелет. Ума јок көп албаты кырылып өлөр, кижиликке эн јеткерлү термоядерный јуу баштаар каршулу керекти США-нынг империализми төзөп ло башкарып туру. Американский империализм эн ле кара санаалу, эн ле ачына-коок тонокчыл, өлтүриш ле кырыш жанынаг эн ле канзырак империализм болгону керегинде В. И. Ленин 1918 јылда американский иш-мекчилерге бичген письмында темдектеп айткан.

США-нынг бүгүнгү президенти Рейган телекейдинг бийи болор умзаныжын тыгыдып, Гитлер чилеп, база ла антикоммунизмле, «советский чочыдула» бөктөнөт. Је бүгүнгү кижилик США-нынг империализмининг каршулу агрессивный политиказын јарт билип, тер-

моядерный жуу-јепселди јоголторы ла амыр-энчүни тыгыдары учун тартыжуга көдүрилди. Бу агару тартыжуда бистин Коммунистический партия ла совет албаты баштапкы јерде барып јат. Бистин тыш-јанындагы амыр-энчү политикабысты бастыра ак-чек санаалу кижилик јарадып ла јөмөп туру.

Совет Союзтын Коммунистический партиязынын ленинский Төс Комитединин башкартузыла СССР-дин көпнациональностторлу албатылары јер-телекейде амыр-энчү учун эрчимдү тартыжып тура, КПСС-тин XXVII съездин ле Улу Јеңүнин 40 жылдыгын јаңы јаан једимдерле уткыыр, төрөл ороонынын коруланар аргаларын там тыгыдар патриотический күүн-тапту иштеп турулар.

ЈУУНЫҢ ҮЛГЕРЛИК КОЖОНДОРЫ

ОТТУ ЈУУНЫҢ ОҢБОС ЈАҢАРЫ

Урсул ичинде көп журттардын бирүзи — Шибее. Тоолу жылдар мынан кайра поэт Бронтой Бедюров бу журтта журтаган Тойчина Капшагай деп ажы жаандай берген кижиден жуу керегинде кожон-үлгерлер бичип алган. Бу кожондордын авторы эмди жок то болзо, брөкөннин айтканы бүгүн де солун угулат.

Капшагай Тойчина

ЈУУДАҢ КЕЛГЕН СӨС

Кара жыда тудунып,
Канду жууга кир жадым,
Кара бажым эзенде,
Песемени чий жадым.

Кызыл жыда тудунып,
Кыйынду жууга кир жадым,
Кызыл тыным эзенде,
Кыска сөсти чий жадым.

Кара талай кечирди,
Кара тайга ажырды,
Кал черүни тургусты.
Канду жууга кийдирди —
Кайралы жок жуулаштым.
Кызыл Черү тургусты,
Кыйалта жок жуулаштыс...

ӨШТҮГЕ АЙТКАН СӨС

Ок сагыган болзон,
Отурган жерден турбазын,
Өчөп келген болзон,

Өлүминди аларын.
Какап келген болзон,
Кара канын чачылар!..

КЫРАЧЫ КЕЛИНИНГ КОЖОҢЫ

Сүрүп жаткан кыраны
Сүрбей, канай чачатан?
Сүүп жүрген нөкөрди
Сүүбей, канай жүретен?

Кадын бажын айланган
Кара-кула кайда не?
Канча жылга сагыган
Кайран көөркий кайда не?

Салып жаткан кыраны
Салбай, канай чачатан?
Санаа жеткен көөркийди
Санабай, канай жүретен?

Эн Эртишти эбирген
Эмдик кула кайда не?
Эки жылга сагыган
Эптү нөкөр кайда не?

ЖУУЧЫЛ ЭЗЕН

Кастабайтан караны
Кастап жадым, нөкөрлөр.
Канду жуудан эзенди
Айттырып жадым, нөкөрлөр.

Буронтобой эзенди
Айттырып жадым, нөкөрлөр.

Буулабайтан буурулды
Буулап жадым, нөкөрлөр.

Эзен болзын, нөкөрлөр,
Эзен жүрзөм, жанарым.
Жакшы болзын, нөкөрлөр,
Жакшы жүрзөм, жанарым.

ШЫРКАЛАТКАН ТУЖЫНДА СӨС

Ак таманду машина
Адым болды, нөкөрлөр.
Ак череттү госпытал
Айлым болды, нөкөрлөр.

Көк таманду машина
Адым болды, нөкөрлөр.
Көк череттү госпытал
Айлым болды, нөкөрлөр.

ЖЕНУНИНГ КОЖОҢЫ

Кара талай чайпалган,
Кара тайга бузулган,
Кара туман кайнаган,
Коммунисттер жуулашкан,
Кайралы жок тартышкан.

Алтыадарды жүктенип,
Албатыны корыды.

Бешадарды жүктенип,
Берлиндерди тууратты,

Канду жууга жуулажып,
Кайрал алган нөкөрлөр,
Отту жууга жуулажып,
Оржын алган нөкөрлөр.

АДЖИМУШКАЙ. АДЖИМУШКАЙ...

«...Бу керек 1942 жылда болгон. Мында Аджимушкайда, Јердин алдыла өткүштелип барган таш куйларда, бойларынын жалтанбазын ла турумкайын көргүзип мундар тоолу улус Јада калган. Олор эмди мөңкүлик уйкуда. Слер, тирү улус, олордын мөңкүзине бажарды Јабыс эгчейтигер».

(Экскурсоводтын јетирүзинег)

Мында,
 сенин ээн ле карангуй куйларында,
 Менин адам
 кыйналып өлбөгөн.
 Мында
 каргыштан да кара
 кату жылдарда
 Сенин кезерлеринг —
 сенин уулдарын ла кыстарын өлгөн,
 Аджимушкай,
 Аджимушкай!..
 Је адам мында
 өлбөгөн дө болзо,
 Аджимушкайдын кезерлери,
 мен слерге келдим.
 Салымым ла ойим
 келишкен болзо,
 Бойым да мында
 өлөр эдим.
 Мында,
 уур јердинг
 унчукпас алдында,
 Унчукпас город.
 Онын таштарыла кожо
 таш болуп,
 кажыгар ла слердинг
 кубулган.
 Тартыжунын ла јалтанбастын
 салкындары мында
 Јүзиме ле јүрегиме
 менин табарган.

Мында,
бу жердин жебрен алдында,
таш городто
Слердин бойоордын
аалга ла аңылу
жүрүмеер өткөн.

Мында,
кандалган ла агару
маанынын жанында,
Солдатты солып,
солдат өлгөн...
Менин бажым соок,
соок жайылат
бастыра бойыма.

Оног табынча көксимде
өчтин өктөми көдүрилди!
Мен эмди — өштүниг жолына
тартып койгон
айа,

Мен эмди —
тийзе ле,
жемириле беретен
кайа!..

Мен эмди —
слердин онтугар,
слердин ыйыгар,
Кыйгыгар слердин...
170 түнигер,
170 түжигер...

Мен эмди —
слердин амадугар,
слердин уулыгар,
Чаңкыр кейле тынатан,
чаңкыр талайга чайкадатан
слердин балагар!..

Жердин үстинде күнди,
өлбгди,
чечекти ундып,
Толкунын табыжын,
жайларды,
жастарды ундып,
Жылуны ла соокты,
жаңмырды ла карды,
Телкемди ле жарыкты
мен мында ундып,

Угадым тымыкты,
Кажы ла толыкты,
Кажы ла ташты...

Сан башка!

Јок,

Чындап та, сан башка!..

Кенете алдымда

ончозы кубулды,

Ончозы тынданып,

ончозы тирилди!..

Лаптап көригер,

бу карангуй, —

јок,

бу карангуй эмес,

Гарнизоннын командири

полковник Ягуновтын көлөткөзи!

Көригер,

је көригер,

бу таш стене, —

јок, —

таш стене эмес,

Гарнизоннын комиссары

нөкөр Парахиннин кату кебери!

Көрзөгөр,

бу жаңы ла

кемнин де

арттырган чечеги, —

јок,

ол чечек эмес,

Ол Аленушка —

санитар кыстыг,

айса Нинаныг,

айса Машаныг,

Катянын ла Зоянын

Эрке каткызы,

Эрдинин жылузы!..

Мен мында

јүк ле 25 минут,

јүк ле 25...

А омор...

олордын —

170 түндери,

170 күндери?!

Сананарга да коркышту,
жок,
баштаң баш!

244 мун
800 минут! —
Олордын ол тундери,
Олордын ол түштери,

А мен мында
жүк ле 25 минут,
жүк ле 25...

Je кенете
мениң кулагым ачылды.
О, баш болзын,
баш болзын,
Бу не, бу кайтты?!

Онын унчукпас таштары ла толықтары,
Айры онын кыптары,
Ай-карангуй межиктери,
Кандый да солдаттын касказы,
Сопогынын ылтангы —
Ончозы эбире

Мун кижининг тыныжыла,
Мун тамактынг шымыртыла,
Кимиртиле, кинчегиле
Жайнап ла жалынып,

Жакарып ла иженип, менен
сурады:

•Биске суу бер,
Суу бер биске!
Бир ле уурт,
Бир ле тамчы!!!

Сен агару күнге,
отко бажырган,
Сен фашист
качан да болбогон...
Сен Алтай туулардын
аржанын ичкен,
Сен агару мөңкүлердин
тыныжын тынган,
Биске суу бер,
Суу бер биске!
Бир ле уурт,
Бир ле тамчы!!!

Бис — чакта,
Бис — чыкта,

Je бис — бирликте,
Бис — тартышта!

Бисти фашисттер
корондоп жат,
Жытанат па сего
газтын жыды?!
Бисти фашисттер
тумалап жат,
А үстисте
бомбанын
уур күзүрти...

Жок,
биске калаш эмес,
калаш эмес,

биске суу бер,
Суу бер биске!
Бир ле тамчы,
Бир ле уурт!!!

Биске ссу-у, ссу-у, ссу-у...
С-с-с-с-с-с-с-с-с-с...
У-у-у-у-у...»

Сенин таш межигигиенг,
Аджимушкой,
Туй ла жарым частын бажында
170 тундеринги,
170 туштеринги

Бойымла кожо алганча,
улу турумкайды,
өчти ле тартышты

Таштабай,
тартканча,
Ак-жарыкка чыктым,
Аджимушкой,
Аджимушкой!..

Күмүш күнге,
талайга кылбыгып,
Телкемдер ажыра там ла телкемдер деп,
Ыраактар ажыра там ла ыраак деп,
Төрөлим кандый

јаан ла жараш деп,
јагыдан сестим,
јагыдан билдим,
Аджимушкой, Аджимушкой!..

Бу алтай үлгерди
бастыра телекей де кычырбаза,

Je мениг уулдарым оны кычырар.
Оног, качан бир, эр-темине једип чыдаза,
Агару Төрөлин ле онын улузын билерге,
Јалтанбаска ла јалакайга үренерге,
Адазы чылап, бу бого
быжу келип барар,
Аджимушкой,
Аджимушкой!..

9 май, Керчь. 1974 ј.

Леонид Суртаев

Л. Суртаев 1925 јылда Горно-Алтайск-тан ыраак јок Суртайка јуртта чыккан, мынан јууга атанган. Ол авиацияда 30 јылдан ажыра служить эткен фронтовик, эмди Ленинград городто јуртап јат.

ЖЕРИМ JAAP УЧУП БРААДА...

Жерим жаар учуп браада,
Устинен оны айладып көрөдим.
Алтайым керегинде кожон сыыладып,
Бу кожонду
Талаларды өдөдим!

Кийнисте артат Јаш-Тура.
Јүректе сакынчы кайыларга јуук!
ЈК-40-нин јорыгы чыйрак,
Эмди учат кайаларга јуук.
Мында, койу тууларлу јерде,
Ыжы јарадында, Суртайка јуртым.
Сен меге јүрүм бердинг,
Амадуумда канат болуп арттын.

Эзелген санаалар колымнанг јединип,
Бала јериме баштап экелер.
Ундылбас јуруктар иле көрүнип,
Јаш јылдарымнын күскүзи болор.

Амадуум-туулар үстиндеги тандак,
Алтай јеримнинг өгин алынган.
Чанкыр ынаарлу кереес танда
Көксиме, колыма ийде кожулган.

Онын учун сүүген ишке
Эртелеп турарга капшуун мен.
Амадуум менин бийик учушка,
Амыраарын билбей, күнүн ле белен.

Ада јеримнинг бозогозын алтап,
Айланып келдим телекейди эбирте.
Салым тургускан бодолгоны ылтам
Бодоп албагам, је кунугарга эрте!

Је экинчи-үчинчи терег тынышты
Меге береечи ак-јарык бар:
Онызы Алтайым, кару таныштар,
Амадуум, суучактый чыккан јер...

УЧУШКА БЕЛЕТЕНГЕНИ

(Тууыдаг алган үзүк)

Жангыс аяктаг ичкен бодолду,
Жангыс кейле бис тынганыс.
Жажысла алза — бис балдар,
Je омок-сеген стройдо турганыс.

Өштүни мылтык каруулында тударга
Эн жалаңда бис үренгенис.
Бойысты кезер кептү тудунарга
Juучыл мылтыктар жүктенгенис.

Карлу төгдөрдө тургускан тагманы
Корон соокто до жастырбай жыкканыс.
Онойдо ло жыгарыс фашист-тагманы! —
Күннен күнге бис тыгыганыс.

Узак турушса кайа-ташты
Кичинек тамчылар да оодып койор.
Ол туштагы курсантский ишти
Кижичи канайып ундып койор?!

Көк аястың кемжүлери өскө,
Телекейдин жаражы да өскө учурлу.
Мында уйдазаг — учужыг шорлу,
Кезерлер керектү ак айаска!

Бийик амадуга курсант једерге,
Бойыла бойы кезикте ченежет.
Кару Төрөлине чертин берерге,
Салымын кату тударга келижет.

Берген черти јуучыл кижиге —
Најызы да, жаргычы да...
Өштүлер јетти төрөл эжикке —
Je айлына бурылбас олор качан да.

Берген черт — керектер кемжүзи,
Бастыра жүрүмистин агару чындыгы.
Бүгүн көрүде орооныс байлыгы —
Онызы Лениннинг мөңкүлик ийдези!

...Јуу-чак бойынын ач-көс колыла
Эр улусты кармай соголо,
Эре-Чуйдын шугам јолыла
Айдај бергендий меге билдирген.

Энчү керектерле кенетийин колынып,
Эбире жүрүмди жайрада тартып,
Алтай үстине түбектер тўжўрип,
Айды-кўнди тамыга бадырган.

Машиналардын табыжы да,
Жууга бараткандардын чубажы да,
Арткандардын сыгыды да —
Ол ойдинг казыр чырайы болгон.

Же туулардын үстинен,
Телкемдердин эдегинен,
Сибирьдин баатыр ийдезинен —
Женүлик салкындар сезилген!

Мынайда, Чуйдын да жолыла
Женүнинг учугу чўйилген.
Амыр-энчўнинг ийигинде ол
Бўгўнги кўнде де кўрўнген...

Эзендей Тоюшев

КИЖИ БОЛГОН АДЫНДА

Ай ол ло бойы
Эскиргенче,
Жагырганча.

Кўнчыгыштан
Чыкканча,
Бадышка једип,
Ашканча.

Ак-жарыктыг
Мўнкўлик кеени —
Орчылағнын
Оғбос кеендиги.

О, кижилик,
Кўгўс санаазы,
Кўўни бийиги,
Онын салымы...

Же бир тушта
Телекей үстине

Тары жарылза,
Кем бурулу?

Атом кубал
Кўдўрилип келзе,
Кўйдўрип баштаза,
Кем бурулу?!

Киж
Киж болуп
Бўдер адында,
Энчилик телекейдинг
Ээзи болгон сонгында,
Баланыг ыйы
учун каруулу,
Баланыг каткызы
учун каруулу.

Киж,
Ак аястыг арузы,

Ак күүлелер учужы,
Алтайыстың жаражы
Мөнкүлик деп сананба.

Кижиге,
Ак-жарыктын үстінде
Албатылардын салымы,
Албатылардын санаазы
Бирлик деп бүдүнбе.

Телекей эки жара.
Класстар башка-башка.
Кемизги жегер,
Кемизги жегдиртер.

Кижиге,
Мен сениң күүниңе,

Кижиге болгон учурыңа
Качан да бүдерим.

Жаш тужымды
Жуу уурдаган.
Онын да учун
Иженип айдадым:

Эңчү учун
Унингди бер,
Тартыш,
Тыныңды бер...

Кижилик,
Учурың бийик,
Тамырланган
Тазылың бек!

ТААЙЫМ ООРУ

Тышкары кар. Салкын. Шуурган шуурат
Төртүнчү күн улай.
Төжөктөн турбай таайым жадат
Төртүнчү күн улай.
Өткөн жуудан шыркалуу жанган —
Жардында ок арткан.
Фашисттин «сыйы» сүрин базат
Канча жылдарга.
Жут ла сессе, — та канайда беретен —
Тыны жок жадар.
Сооп калган жарды сиркиреп,
Онтоп, ачу кыйгырар.
Жуучыл нөкөрдиг адын адап,
Өңдөй-өргө турар.
Шырканың ачузына чыдашпай,
Тижин тиштенер...
Жуудан канча эрлер бурылган, —
Тоолу кижиге артты.
Жеткерди жеткен эрлерди келип
Шыркалары жетти.
Жууда алган шыркалар сыстажат
Канча жылга улай.
Төрөгөн-төстөриске килебейт
Канча жылга улай.

Тегиштер ары жанынан бүгүн
Кекеништер угулат.
Коронду жууны ачар деп,
Капиталисттер умзанат.
Канча заводтордо бүгүн
Ракеталар жазалат.
Кара континенттин үстиле
Самолеттор айланат.
...Төжөктөн турбай таайым жадат
Төртинчи күн улай.
Канду жууны эжем каргайт
Канча жылга улай.
Таайыннын тынын аргада дегендий,
Көзиме көрөт.
Телекей салымын коры дегендий,
Меге билдирет.

ЖЕНҮНИҢ ЈОЛДОРЫЛА

Виктор Данилов

ЖЕНҮНИҢ ЈАЛТАНБАС ГВАРДЕЕЦТЕРИ

ОЛ ЈАРЫМ ЕВРОПАНЫ ЈОЈУ ӨТКӨН

Тыг жуу-согуштардын кийинде бистиг 57-чи черү Венгрияда турган немецко-фашистский черүниг корузын үзе соккон.

Бистиг черүниг јолында Грац город турган. Анда толо немецтер. Городтыг јаказында фашисттер коруланган окопторды бистиг минометтор, артиллерия аткылап турган. Минометтордын расчотторыныг бирүлиде Георгий Дорофеевич Сальников командовать эткен. Артиллерия да минометтор адып турганын эччиде бистиг автоматчыктер табару әдеде, городты тыг јемирбей жуулан алгандар.

Черү ого токтобой, тыг жуулажып, ичкери јүткиген. Минометчыктер адып турган јерин улай ла солып, пехотага јол арчыган.

— Күнчыгыш Альпа кырлардын эдегинде Табальбад деп жерде токтойло, коруланзын деп, батареянын командири жакару берген. Минометторды адатан жерлерге тургузала, кейден танытпас эдип жажырап окоптор казалала, бой-бойыла колбоштырап керек. Солдаттар түрген-түрген иштене бердилер — деп, Г. Д. Сальников эске алынат. — Анда тапту узак турганыс. Же «Батареяны адарга жазагар!» — деген команда болбоды. Онын ордына бир күн «Женү!» деген сөс угулды. Ол ло тарый солдаттар ла офицерлер бир де команда жокко пистолеттерден, мылтыктардан, автоматтардан санг өрө ада бердилер. Ол керек 1945 жылда 9 майда болгон.

Же Туулу Алтайдан жуулажып барган Георгий Дорозеевич Сальниковко ого иетире фашистерле жуу-согуштарда 1418 күн жуунын жолдорыла өдөргө келишкен. Оштүле калапту жууларда нөкөрлөри өлгөнине кородоп, женүлерге сүүнип оморкогону — ончозы өдүп, кийнинде артты.

Г. Д. Сальниковко жуу коронду тескерлештен башталган. 1941 жылда өштүнин авиациязы коркышту тын бомбалаган. Онон дивизия Полоц городтын жанында немецтердин черүлеринин ичкерлежин токтодо тудуп турала, бойы курчаткан. Көп улусты, жуулажар техниканы жылыттып, курчудан чыгарга келишкен. Анда бистинг солдаттар ла командирлер жуучыл ченемел алган.

1942 жылда сентябрь айда полк Волга сууны кечеле, Сталинградка келген.

— Кечерге сүреен күч болгон — деп, Георгий Дорозеевич айдат. — Оштүнин артиллериязы Волгадагы кечүлерди ыраактан аткылаган. Кейден авиациязы бомбалаган. Же городтын бойында жуулажарга жүткип турган фашистерди токтодорго күчке келишкен. Миналар божой бергенде, сол жараткан экелерин сакып, минометчиктер колго карабин алала, пехотала кожо жуулажып туратан. Олорло кожо атакага да барып туртаныс.

Бистинг полк элеваторды жуулап алзын деп жакару келген. Баштапкы этаптан өштү пулеметторло аткылап, бистинг жуучылдарды жерге жаба жаттырала, баш та көдүрер арга бербей турды. Ол тушта Г. Д. Сальниковтын отделениези өштүлерге билдиртпей жууктап алала, кенейте атаковать эткен. Оштүнин көбизи кырылган, пулеметтор атпай барды. Бир көзнөктөн таштаган гранатаны отделениенин командири жерге жетирбей тудуп алала, ойто мергедеген. Граната өштүлердин ортодо жарылган кийнинде автоматчиктер арткан немецтерди адып салдылар. Бистинг жуучылдарга жол ачылган. Удабай элеватор бистинг колыста болды.

Ноябрь айда өштү городты корулап турган бистинг жуучылдарга табаруны тынгытты. Минометчиктер Волганын жаказында жаратка жажынып, өштүни түни-түжи аткылап, пехотага тын болушкан. Кайра барар жер жок.

— Сталинградта жуу-согуш болуп турган бйдө мен тылдагы

мшчилердин жеңүлерин кайкап божотпойтом — деп, Георгий Дороевич айдат. Промышленностьты күнбадыштаң күнчыгыш жаар көчүрип турган өйдө олоу жуулажып турган черүни канайып талдама мылтык-жепселле, ок-гарыла үзүк жок жеткилдеп чыдашкан? Бис минометтон түни-түжиле аткылап турганыска олоу бир де үрелбейтен. Байла, тылдагы совет улус, көп нургуны үй улус ла жажы жеткелек балдар, база анайда чылазыны жоктон түни-түжиле мштенип турган болор деп, окопто жадала, сананып туратаныс.

19 ноябрьда өштү авиациязынын болужыла бистин черүни Волганын суузына ийде саларга амадап, кере түжине көп катап табару эдерде, анчада ла күч болгон. Же бистин черүлер чыдашкан, бойыс та өштүге удору согулталау эткенис.

Георгий Дороевич Сталинградты корулаган жуу-согушта учына жетире турушкан. Онон Г. Д. Сальников турган полк Украинада жуулашкан, Кременчуг городтын жанында Днепрди кечеле, Кривой Рогты ла Николаевти, Молдавияны жайымдаган жуу-согуштарда турушкан. Молдавияда бир эмеш коруланып турарга келишкен. Мында фашисттер Украинадан качып барып жаткан черүлерин жуула, Совет Черүни Румыния, онон ары төс Европа жаар божотпоско бастыра бар арга-чыдалыла жуулажарга жазанган. Полктын артиллеристерине ле минометчиктерине агаш жок, чөл жерде коруланарга сүреен күч болды. Сок жангыс арга — казынып, жерге кирери, орудилерди ле минометторды өзүп, чечектеп турган жажыл агашла бүркеп жажыраы. Изү күннинг чогына агаштын бүри чалдыга бергежин, минометтордын жажыл «жууркандарын» солып туратаныс. Түн ол иште өдүп туратан.

1944 жылда 19 августта Совет Черү артиллерияла өштү турган жерди эки час аткылайла, онон кейден бомбалайла, ичкерлеп, өштүнинг черүлерин токтоду жоктон сүрүп баштаган. Канча айдын туркунына темир-бетоннон, жоон тоормоштордон эткен ДОТ-тор ло ДЗТ-тор до өштүге болушпада. Ончозын бистин артиллерия ла авиация коскорып жоголткон. Фашисттер жуулажар техниказын таштап, онон ары качып баргандар.

8 сентябрьда Румыниянын границазын өткөн. Бу орооннын көп городторынын ла журттарынын улузы бистин черүлерди жакшы уткыган.

Немецтердин командованиези Румыниянын жеринде бистин черүлерге удурлаштыра тын согулта эдип болбой салала, Югославияда өч аларга белетенди. Фашисттер Заечар городтын жанында тын коруланды. Бистин пехота черүнинг артиллериязынын адыжына ичкери көндүгип болбой барган. Эки уур минометты, ол тоодо Сальниковтын расчедын комбат коруланып турган өштүнинг кийни жаар туйка ийе берди. Онон олоу удабай фашисттердин батареязын аткылап баштаган. Артиллериядан адып токтой берерде, пехота ичкери атакага көдүрилеле, городты немецтерден арчып

ийген. Эртеңгизинде база тың жуу-согушта совет черүлөр база бир городты жайымдаган.

Белградты жайымдаган соңында, минометный полкты Венгрия жаар ийе бергендер. Мында Г. Д. Сальников Балатон көлдинг жанында бойынын миномедынан көп фашисттерди короткон.

Бир катап батальоннын командири капитан Сеничев бийик төңдө минометтор ло артиллерия канайда адып турганын көрөтөн пункт жазап алала, анан телефон ажыра команда берип турган. Эңиргери бойы отурган төңди артиллерия аткылазын деп жакару берген. Жууда командирдинг жакарузы — закон. Оны кыйа баспай бүдүрөр керек. Бистинг гаубицалар ла уур минометтор төңди ажыра ла төңниг үстин аткылаган.

— Бис ол жакаруны алан кайкаганыс. Бастыра жууны өткөн, көп шыркалу, беш орден тагынган капитан Сеничев мында, Венгрияда, жуу божоп барып жаткан өйдө нениг учун бойы отурган жерди артиллериядан адар жакару берген деп, алан кайкап турганыс.

Тунде капитан тирү jedип келеле, не болгонын айдып берди. Шингдейтен пунктты жазап ла алала көргөжин, фашисттердинг көп танктары, ээчиде пехотазы агаш аразынан чыгала, төң жаар келип жаткан болуптыр. Төңди ажала, олор бистинг минометторды ла орудиелерди ол ло жеринде балбара басып жоолтор. Төңди аткылазын деп жакару берерге келишкен. Өскө арга жок. Кайра жүгүрөр арга база жок — немецтер аткылап ийер. Кодоро согулган агаштын төзинде жоон тазылдарынын алдында ородо жажынарга келишкен. Анда жадала, бистинг артиллеристтердинг ле минометтордынг чечен адыжын бойы көргөн. Оштүнинг танктарынын көп нургуны төңдө күйүп арттылар, пехота кырылган.

Ада-Төрөл учун Улу жуу божоды. Волгадан ороонинг күнбадыштагы гранина жетире, оног Европанын беш государствозынын жериле жуулажып өткөн Георгий Дорофеевич Сальников төрөл жерине жанып, амыр-энчү иштене берди.

1946 жылдан ала бирме үч жылдын туркунына Георгий Дорофеевич Горно-Алтайск городто 6-чы номерлү школдо балдарды математикага үреткен, 8 жыл эңирдеги школдо иштеген. Онын үреткен балдарынын ортодо летчиктер ле шоферлор, журукчылар ла врачтар, үредүчилер ле музыканттар бар.

Школдо үредүчи болгоныла коштой Георгий Дорофеевич городтынг общественный жүрүминде эрчимдү турушкан. Эки катап албатынын депутаттарынын городской Советининг депутатына тудулган. Төрт жылдын туркунына горисполкомдо жажы жеткелек балдардын керектери аайынча комиссиянынг председатели болгон, бойынын округында нөкөрлик жаргынынг председателине тудулган.

Жуунынг ла иштинг ветераны Г. Д. Сальников жаантайын 6-чы номерлү школдо, 28-чи ГПТУ-да, медицинский училищеде ле эңирдеги үредүлү школдо жаантайын болуп жат. Анчада ла байрам-

ду күндерде Ада-Төрөл учун жуунын орденин, «За отвагу», «Сталинградты корулаганы учун», «Белградты жайымдаганы учун» ла өскө дө медальдарды тагынганча школго келеле, балдарла туштажып, куучындажарга сүүр.

Георгий Дорозеевич Бендеры городты жайымдаганы учун, Румыниянын гранын жуулап өткөни учун, Белградта фашистердин гарнизонун жуулап, оодо сокконы учун Верховный главнокомандующий берген быйан сөстөрлү документтерди Ада-Төрөл учун Улуу жууда турушканынын керези деп чеберлеп жүрү. Мында ок жакшы үредүчи болгоны ла жашөскүримди коммунизмге үредип тазыктырганы учун КПСС-тин горкомынын ла горисполкомнын, партиянын обкомынын ла облисполкомнын Мактулу грамоталары жадып жат.

ПЕХОТАНЫҢ ЖОЛЫН ЖЕҢИЛТИП...

Суббот күнде областьтын төс городынын агаш тротуарларыла түрген базытла жиит военнослужащий барып жатты.

Ол спортчылардын маргаанда-рын сүрекей сүүйтен. Онын да учун ол стадионнын жаныла көндүрө өдүп болбоды. А стадиондо дезе бир канча жиит футболисттер жербойындагы командалардын эртенги туштажузына белетенип тургандар. Жиит кижжи колындагы чазына көрөлө, скамейкага отура түшти. Оңдо бир эмеш чөлөө ой бар болгон. Онын учун ол кыскачак бош ойдин туркунына спортчылардын белетеништү ойынын ажыктап, ол ортозында койу агаштарга бүркеткен комсомолдордын кыры жаар каа-жаада көрүп отурды. Айландыра кеен ар-бүткен, айас күн турган. Кей де кандый ару! Эртен, амыраар күнде, городтын эл-жоны ар-бүткенге, агаш аразына барып, макалу ла амырап алар.

А ого, Горно-Алтайсктагы военкоматтын дежурныйы Иван Павлович Варбашинге, база бир түн-түштин туркунына иштеер керек, агаш-таштын ортозында жакшы амырап аларын келер воскре-сенге көчүрерге келижер.

Je онын бу амадузы келер де воскресенде, онын да кийиндеги күндерде бүдер аргазы жок болгон.

Онын дежурствозы өдүп турган күнде, 1941 жылда 22 июньде, немецко-фашистский олжочылар бистинг Төрөлистинг агару jerине табарганы керегинде jетирүни ол ончозынан озо алган. Мындый айалгада нени эдерин ол jakшы билер болгон. Онын учун Иван Барбашин мындый учуралга ажындыра белетелген сүрекей жажыт-ту пакетти дежурныйдын столынан кодорып, оны ойто ло бастыразынан озо ача тарткан. Военкоматтын службаларынын бастыра начальниктери элчилердин болужыла тревога аайынча военкоматка алдырылган.

Бу ла өйдөн ала военкоматтын ончо ишчилери командирлерди ле кызылчерүчилерди Кызыл Черүге ийери аайынча жеңил эмес ле каруулу ишти бир кижидий баштап ийгендер. Олор удабастан ла орооннын күнбадыш грандарында фашистский Германиянын талдама черүлерине удурлажа канду жуу-согуштарда колдорына мылтык-жепсел тудунып жуулажатаран черүлердин частьтарын төзөөрине керектү командаларды фронтко тундү-түштү аткарып тургандар.

— Керек десе эмди де, ол коркышту өйдөн бери 44 жыл өткөн дө болзо, бистинг городтын стадионында болгомдо, фронтко атанып jаткан jигит ле эттү-канду эр улустын стройы сагыжымда жап-jарт эбелип көрүнөт — деп, Иван Павлович куучындайт. — А ологро удурла төрөөн-тугандарын ла көрүш-таныштарын фронтко, Төрөлисти корырына үйдежерге келген жүстер тоолу үй улус, балдар ла каргандар тургулаган. Ол ок өйдө мен үйдежиб турган улустын өкөөб ачу ыйлаганын эмди де jарт угуп тургамдый. Жуунын баштапкы күндеринде бистинг jerлештеристинг көстөринен тамчылап аккан изү jаш меге эмди де көрүнөт...

Ада-Төрөл учун Улу жуу И. П. Барбашинге бу мынайда башталала, күнбадышта Кенигсбергтин алдында ла күнчыгышта Порт-Артурада жеңүлү жуу-согуштарла божогон.

1942 жыл бистинг орооныска уур-күч ченелтелердин өйи болгон. Оштү Волга jaар жүткип, Сталинградтын жаказына jedип келген.

1942 жылдын күзинде орооныстын бу талазында төзөлгөн курч айалга керегинде маршал А. М. Василевский мынайда бичиген: «Сталинградтын jанында өткүрилетен операция бастыра советско-германский фронтто 1942 жылдын учына jетире эн jaан учурлу жуу-согуш болор деп, Ставкада темдектелген. Ого төс ажару эдилген...»

Томск городтогы артиллерийский училищени үренип божодоло, бистинг jerлешис, Сталинградтын алдында башталатан төс ичкерлешке jетире бир ле ай артарда, Донской фронтто турган черүге келген. Бу сүрекей jaан жуу-согушта кажы ла рядовой солдаттын учуры айдары жок jaан болгон. И. П. Барбашин десе артиллерийский полктын взводынын командири болгон.

Сталинградский областьтын Клетский станицазынын jанында

артиллерийский взвод өштүнің танктарынын тоозы жок табаруларын туй согуп, баштапкы ла катап жуу-согуштарда турушкан. Шак ла бу мында кайунын жетиргени аайынча өштү бистинг жуучылдарын коруланган жерин үзе сокмодый жеткерлү жерлерге орудиелерди капшай ла көчүрер керек боло берген.

Взводтын командири бойнын чике керегин ле айалганы жакшы огдоп, жакылталарды чокым берип турды. Орудиелерди өскө жерге көчүрип апарарына жүк ле бир түн берилген. Онын учун артиллеристер амыралта жоктон, тыныш та алынбай иштегендер. Ноябрь айдын соокторы Сталинградты эбиреде чөлди тоңдырып салганынан улам, орудиелерди тургузатан жерлерди казары женил эмес болгон. Же андый да болзо, темдектелген өйдө олоор өштүле тартыжарга белен болгондор.

1942 жылда 19 ноябрьда, алдындагызы ла чылап, коруланар жуу-согуштардын ордына ологро узак артбелетеништиг кийинде ичкерлеерге келижерин взводтын командири де, онын жуучылдары да билбеген.

Немецтердин тыгыда белетелген коруланар жерин взвод атакага эн ого баргандарла кожо өдүп чыккан. Барбашининг жакарузы аайынча артиллеристер адыжу баштап, өштүнің жуучыл техникасына ла солдаттарына жаан коромжы жетиргендер. Олоор орудиелердин адыжыла пехотанын ичкери барар жолын белетегендер.

Атаканын шылтузында өштүнің коруланган жерининг баштапкы линиязы үзе согулган. Бу жедим артиллеристерге оног жаан ийде-күч кошкон ло олоор өштүнің танктарын, командирдин жакарганы аайынча, көндүрө шыкайла адып баштагандар. Жуунын жаланында көп тоолу танктар кара ыжын жайылтып арткандар. Же артиллеристердин де тоозы астай берген. Бир канча күндерден взвод бойына жаңы жуучылдар кожууп, ок-тарыла жепсенип, ойто ло от-калапту жуу-согуштарга кире берген. Бу өйдө Сталинградский ле Түштүк-Күнбадыш фронттордын черүлери Калач городтын жанында бириге бергендер. Онын шылтузында артиллеристердин ичкерлежи там тынган. Жүк ле бир күннинг, 25 ноябрьдын, туркунына олоор өштүнің көп тоолу офицерлерин ле солдаттарын, анайда ок беш ДОТ-ты жоголткондор.

Немецко-фашистский олжочылардын Сталинградтын жанындагы бөлүги курчуга кирген согында, атту-чуулу полководец генерал-майор Батовко башкарткан 65-чи черүнің артиллеристтери бойларынын орудиелерин түштүк-күнчыгыш жаар бурыгандар. Курчаткан частьтарды ла биригүлерди жоголтор керек болгон.

Курчудагы өштүнің ичиндеги ле тыштындагы черүлери бойбойларынан ыраак эмес болгонынан улам, взводко сүрекей ууркүч жуу-согуштар өткүрерге келишкен. Фашистер олоордын позицияын Сталинградтын да жанынан, анайда ок курчунын тыш та жанынан артиллериядан жаантайын адып тургандар. Олоордын үсти-

ле күнүн сайын өштүнинг самолеттору айланыжатын. Же андый да болзо, артиллеристтердин жуучыл күн-санаазы бир де эмеш сыныкпаган.

1942 жылда декабрь айдын күндеринин бирүзүндө гитлеровецтер курчуны үзе согорго амадап, Сталинградтын жанынан тын тавару эткендер. Бистин пехотанын баштапкы отрядтарынын ийдекүчи уйдап баштаган. Бу тушта Барбащин оруднелерди жуук жерден чике адарына көчүрери керегинде жакару берген. Взвод жаар ичкерлеген немецтер артиллеристтердин от-калапту чике адыжузына чыдашпай, кайра качкандар. Артиллеристтер жакултаны чокым бүдүргөндөр. Же ол жуу-согушта взводтын командири лейтенант Барбащин уур шыркаладып, узак ойдин туркунына Волганын бери январындагы городтордын бирүзүндө госпитальга аткарылган.

Су-кадыгы ондолгон согында, ол эн калапту жуу-согуштар өдүп турган жерлердин бирүзи жаар атанган. Онын жуучыл жамызы ол ло бойынча арткан да болзо, же эмди ол көп тоолу жуу-согуштарда турушкан жаан ченемелдү командир болгон. Экинчи катап ого жууны Смоленск жаар ууламжыда Күнбадыш фронттын черүлеринин тоозында баштаарга келишкен. Күнбадыш фронт немецко-фашистский олжочыларды Москвадан канча ла кире ырада сүрөр ле оморды оодо согор учурлу болгон.

Бистин жерлежибис жуулажып турган полк күнбадыш жаар жүткиген пехотаны артиллерияла жөмөп лө ого жол ачып, тургуза ла жуу-согушка кириже берген.

1943 жылдын август айында Ельня городтын январында от-калапту жуу-согуштар башталган. Онын чике ортозында И. П. Барбащинин взводы болгон. Артиллеристтерге билдирлү коромжы да эдилген болзо, же омор бу городты колго аларга, стрелковый бөлүктерге орудилердин адыжыла болужып тургандар. Бистин пехотинецтер городтын жаказына уур-күч жуу-согуштар өткүргенче жеде конгондор. Мында омордын жолын өштүнинг жарымавтоматический пушкаларынын снарядтары туй алып ийген. Кызылчерүчилер ачык жаланга жада түшкендер. Бу ла тушта И. Барбащин бойыннын жуучылдарыла кожо орудилерди өштүнинг коруланган жерине жууктай чыгара ийдип апарала, жуук жерден чике адыжу баштап, эн озо ичкерлегендердин тоозында городко кире конгон.

А городтын оромдорында дезе калапту жуу-согуштар башталган. Гитлеровецтер аайы-бажы жок удурлашкан да болзо, 1943 жылда 30 августта Ельня город немецкий олжочылардан жаымдалган.

Онын кийинде Ельнядан күнбадыш жаар катап ла от-калапту жуулар башталган. Артиллеристтер ичкерлеп турган пехотаны жөмөп тургандар. Бу жуу-согушта сержант Макиннин жуучылдары бир канча ДОТ-торды ла дзотторды, өштүнинг көп тоолу офицерлерин ле солдаттарын жоголткондор. Онын учун омордын командири Кызыл Чолмон ордене кайралдаткан.

Ярцево городтын алдында 76-миллиметровый пушкалардын старший лейтенант Барбашинге башкарткан батареязы жажытту жерден адыжу өткүрүп турган. Кенетийин артиллерийский кайу темир жолдо өштүнүн бронепоезди каруулда турганы керегинде жетиру эткен. Командир орудиелерди жажытту жерлерден түргөн чыгарып, бронепоездке жууктай ийдип апарала, чике адыжу баштары керегинде жакару берген. Артиллеристтердин ле бронепоездинг удур-тедир адыжузы көп тө ойгө улалбаган. Же онын кийнинде бронепоездке арга жокто фронттын баштапкы чийүзинен ырап барарга келишкен. Онын шылтузында бистин жуучылдарга чик-жок жеңил боло берген. Же мында жалтанбас командир экинчи катап шыркалаткан.

Госпитальдан чыккан соңында, И. П. Барбашин 356-чы стрелковый дивизиянын полкынын артиллерийский кайузынын начальнигине көстөлгөн. А дивизия десе Карелияда Ленинградский фронтко кирип, белофинндерле ичкерлештү жуу-согуштар өткүрүп турган.

— Ичкерлеерден озо өштүнүн ДОТ-торын, дзотторын ла өскө дө жазалдарын кайунын болужыла лапту билип алала, оморды орудиелерле жоголтор керек — деп, И. П. Барбашин эмди эске алынып куучындайт. — 1944 жылдын май айынын экинчи жарымында кайучылдар жаантайын ла бистин стрелковый подразделениелердин ичкери алдында болгондор. Өштү кайдан адып турганын көрүп алала, гаубицалардын адыжын анаар ууламжылаар керек болгон. Бу мындый операцияларда биске көп тоолу кайучыларысты жылйтарга келишкен.

Манергеймнин тыгыда jepселген линиязын колго алары учун жуу-согуштарда кайунын начальниги наблюдательный пунктка бойы барып, өштүнүн пушкалары ла пулеметторы, солдаттары кайда болгонын телефон ажыра артиллеристтерге жетирип турган.

Литкек састу жерлерде Выборг город учун жуу-согуштар өткүрери сыраңай жеңил керек эмес болгон. Уур гаубицаларды автомашиналар апарып болбой, саска түжүп турган, онын учун кезик жерлерде артиллеристтерге снарядтарлу машиналарды бойларынын жарындарыла ийдип апарарга көп катап келишкен. Шак бу мынайда омор городты колго алып, онын кийнинде советско-финляндский гранга жетире баргандар.

Учинчи Белорусский фронттын черүлеринин төс согулта эдер жеринде, Күнчыгыш Пруссиянын грандарынын жанында, 122-миллиметровый гаубицалардын дивизионный штабынын начальниги старший лейтенант Барбашин артиллерия адыжунын пландарын тургузып, оморды айдары жок тын удурлажып турган өштүле өткүрилген жуу-согуштарда jedимдү бүдүрген.

Кандый ла жамыда ол жуучыл службаны ак-чек өткүрген, онын артиллеристтерине жөмөтирткен пехота кижжи күүни жок гитлеровец-

терди тыныш алындырбай, бойлоры ас жылытуларлу оодо соксын деп амадап, оног камаанду очко керектерди чокым бүүдүргөн.

— 1985 жылдын май айында совет албаты Ада-Төрөл учун Улу жууда једип алган Улу јенүзинин 40 жылдыгын темдектеер — деп, Иван Павлович ајдат. — А мен бойымнын јүрүмимде болгон јаан учурлу керектин 40 жылдыгын темдектеп салдым. 1944 жылда ноябрь айда арtpолктын коммунисттери мени ВКП(б)-нин членине алгандар. Бир недеде өткөн согында, дивизиянын политбөлүгинин начальнигинин заместители Федоров меге партийный билет табыштырган.

Бу өйдөг ала штабтын начальниги јаантайын жуучылдардын ортозында болуп, кызынын јалтанбазыла, турумкайыла, эткен бастыра керектериле кажы ла солдатка јозок көргүзере алдындагызынан артык кичеенип баштаган. Ол, коммунист ле ченемелдү артиллерист, жуучылдардын күүн-санаазын көдүрере ле јенү бистиг болорына ололды ижендирере чырмайган.

Фронттын черүлери Күнчыгыш Пруссиянын гранын өдө конгондор. Эмди оло вермахттын черүлерин олоордын ок јеринде оодо согуп баштагандар. Је мындагы жуу-согуштар алдындагызынан калапту боло берген. Немедтер Күнчыгыш Пруссияны алып болбос шибее эдип алгандар. Анда өштүнөн јайымдалган кажы ла километр јерде коркышту көп кан төгүлген. Онын да учун артиллериянын јөмөлтөзи ичкерлеп турган пехотага нургулай керек болгон.

1945 жылда 19 февральда фашисттер тын табару эткендер. Эки јанынан калапту жуу-согуш башталган. Дивизионнын командири майор Гриценко өштүнүн танктарына удурлажып тура корогон. Онын учун дивизионнын штабынын начальниги И. П. Барбашин башкартуны бойынгы колына алган. Ол орудиеге коштой туруп, өштүнүн танктарын адып баштаган. Чечен адышла ол бир танкты оодо адып ийген. Дивизионнын өскө дө орудиелеринин расчелторы командиринег тем алып, танктарга јалтанбай удурлажа бергендер. Онын кийинде база бир канча жуучыл машина кара ыжын јайылып, жуунын јалангында кыймык јок туруп калган. Бу жуу-согушта артиллеристтер ойто ло јенип чыккандар.

Вермахттын цитадели — Кенигсберг... Бистинг јерлежис Иван Павлович Барбашин Ада-Төрөл учун Улу жууны бу мында божоткон. Је оны өскө жуу-согуштар сагыган. Бистинг Төрөлистинг күнчыгыш грандарынын жуук јанында Јпониянын талдама Квантунский черүзи турган.

Генерал И. И. Людниковко башкарткан 39-чы черү 1945 жылдын июль айында Ада-Төрөлистинг күнчыгыш грандарынын јанында болгон. Алдында генералдын башкарганыла 62-чи черүнин 138-чи стрелковый дивизиязынын солдаттары бойлорынын канын да, јүрүмин де кысканбай, ат-нерелү Сталинградты немецко-фашистский олјочылардаг корып алгандар. Шак бу мынайда оло милитаристский Јпониянын черүлериле жуулажып баштагандар.

122-миллиметровый гаубицалардын старший лейтенант Барбашинге башкарткан батареясы 1945 жылда 9 августта эртен тура 5 часта фронттын бастыра артиллериязыла кожо бштүнинг қоруланган жерине јоткон кептү согулта эткен. Бу ла Тамсаг-Булаг деп јерден ала уур-күч јуу-согуштарда туружып, ол бир де катап јана баспаган. Экинчи телекейлик јууны Иван Павлович Барбашин Порт-Артурда бојоткон.

Је јуучыл службаны јалтанбас командир оног ары улалткан. Ол айыл-јурттарына јанган јажы јаанаган солдаттардын ордына Совет черүге јангы келген јиит үјени бойынын байлык ченемелине тазыктырып, Порт-Артурдагы јуучыл частыта алты жылдын туркунына служить эткен. А калганчы беш жылдын туркунына ол ыраак Күнчыгышта артиллерийский дивизион башкарган. 1957 жылда гвардиянын майоры И. П. Барбашин Совет Черүден Горно-Алтайскка јанып келген. Онын Ада-Төрөл учун Улу јууга атанганынан ала Алтайна эбирип келгенине јетире 16 жыл өткөн.

— ДОСААФ-тын председатели болуп иштеп тура, мен бойымды ойто ло военнослужащий деп бодогом. Клубтарда, организацияларда, предприятиелерде ле городтын үредүлү заведениелеринде јуучыл-спортивный ишти јарандырага көп иштеерге келишкен — деп, Иван Павлович эмди куучындайт.

Јашөскүримнин јуучыл-патриотический тазыктырузы бу обшествонын председателинин төс ажарузында јаантайын болгон.

Јуунын ла иштин ветераны амыралтада да болзо, городтын поликлиниказында эмдиге ле јетире иштегенче. Откөн јуунын туружаачылары поликлиникада көп болуп јат. Је качан ого алдында артиллерист болгон ветеран јолыкканда, ого үзеери јангы фронттон эмезе черүден болгондо, ол иштин кийинде оныла кожо јуучыл нөкөрлөрин ле калапту јуу-согуштарды эске алынып, орой энирге јетире отурып калат.

Јенүнинг күнин ле орооныстын өскө дө мактулу байрамдарын темдектеерге демонстрацияларга чыкканда, Иван Павлович Барбашин бойынын бастыра јуучыл кайралдарын төјине тагынып алат. Олордын ортозында — Ада-Төрөл учун Улу јуунын, Кызыл Чолмон ордендер, «За отвагу», «Германияны јенгени учун», «Японияны јенгени учун» медальдар јалтыражат.

ФРОНТТЫҢ ЖОЛДОРЫЛА

3-чи Белорусский фронттың черүлери канча күн улай Кенигсбергти фашисттерден жайымдап аларга тын жуулажып тургандар. Фашисттердин черүзинин командованиези бастыра Күнчыгыш Пруссияны, онын городторын ла журттарын, анчада ла төс городын — Кенигсбергти жендиртпес шибее эдип тыгыда жепсеп алган. Совет жуучылдарга кажы ла тураны, оромды танктардын, артиллериянын болужыла жуулап аларга келишкен. Кенигсбергти жуулап турган совет черүлер ортодо 217-чи дивизиянын 766-чы стрелковый полкында Майма райондогы Эмери журттан барган Берегошев Илья Васильевич жуулашты.

— Мен полктын озолоп жуулап барып жаткан отрядында болгом. Немецтер бистин бажысты туй алала, ичкери көндүгөр арга бербей турган. Он ло сол жанынан танктар ла артиллериязы курчап баштаган. Керектер коомой. Оштү кошкой турган батальонды база курчап ийер жеткер боло берген — деп, Илья Васильевич эске алынат.

— Ол өйдө отрядтын командири меге: «Младший сержант Берегошев, тургуза ла полктын командирине жеделе, керектер кандый боло бергенин айт, артиллерияла оштүнин танктарын адып болушсын деп сура» — деди. Снарядтар ла миналар тужуп жарылбай турган алаканча да ак жок жерле өдөргө сүреен күч болгон. Канайып өткөнимди бойым да билбейдим. Командир берген жакару кыйалта жок бүдөр учурду деп сананып алала, от-алыжып турган снарядтарга ла миналарга, сыылап турган окторго ажару эптей, арга барынча жажынып жүгүреле, полктын командирине жеттим.

Полктын командиринин жакарузыла бистин артиллерия, «катуша» минометтор оштүнин танктарын аткылап баштаган. Көп танктар күйе бердилер. Кенигсберг учун жуу түниле, онон тужиле селт эдип токтобогон. Эниргери Советский Союзтын Маршалы А. М. Василевскийге башкарткан Совет Черү фашисттердин күнчыгыштагы шибеезин жуулап алды. Ол керек 1945 жылда 9 апрельде болгон.

Совет албаты фашисттер элеген Германияны женген күнди — 9 Майды — бистин жерлежис, Илья Васильевич Берегошев, оштүнин жеринде — Күнчыгыш Пруссияда Пилау городын жанында уткыган.

Ол Ада-Төрөл учун Улу жуунунг учы болды. Ого жедерге Илья Васильевичке Москваныг жанынаг ала Балтикага жетире түни-түжи жуулажып өдөргө, шыркаладып шыралаарга, жазылала, ойто ло жуулажып, фронттын жеткерлү жолыла үч жарым жыл базып өдөргө келишкен.

1941 жылда күскиде, фашисттер Советтер Ороонынын төс городынын — Москваныг жанына jedип келген өйдө, Ыраак Күнчыгыштаг келген дивизияда кызылчерүчи Илья Берегошев жуулашкан. Ол полктын командиринин жакарузын бүдүрөөчи кижжи болды.

Бир катап танг атту мантадып, командирдин жакарузын экинчи батальонго жетиреле, жанып келип жадала, өштүниг артиллериязынын адыжына учураган. Снаряд жарыларда, ады ла бойы шыркаткан. Санитар чыдалы чыга берген атты адып салала, Ильяны медсанбатка жетирип салды. Анайда Илья Берегошев баштапкы катап госпитальга кирди. Орында жадып, көпти сананды. Кышкы узун түндерде төрөл Алтайы сагыжынаг чыкпай турат.

Ильянын бала тужы күч өткөн. 1928 жылга жетире Улалуда пыйма согоочы бай Горловтын жалчызы болуп, жаан шыра көргөн. Онон Совет жаг тыгып, байларды жоголгон кийнинде, Илья милицияда иштеген. Онон областъта коллективизация өдөрдө, Илья Берегошеви Эмериде беш колхоз кирип турган журтсоветтин председатели эдип ийгендер. Бир катап колхозчы уулды Улалу барып жүреле, адын уурдаткан учун жаргылаганы сагыжына кирет. Ол уулды колхозко жаан шок эткен деп бурулагандар. Журт жерде ат кандый тыг керектүзин алтай кижжи Илья Берегошев сүреен жакшы билип турган. Мында, фронтто, шыркалу адын эмдеп жаспай, адып салганына кородоп жадат. А канча кире көп аттар фронтто корогон?! Кандый талдама аттар эди!

Аттар корогоны керек беде. Илья жүстер тоолу ижит уулдар, аар-калап, алып-кезер эрлер Москваныг жанында от-калапту жуусогуштарда корогонун көргөн. Бойы та канайып тирү артканы кайкамчылу деп сананар.

Андый шүүлтелериле Илья Васильевич госпитальдан чыккан. Брянский фронтто, онон баштапкы ла үчинчи Белорусский фронттордо полктын разведчиги болуп жуулашкан.

Белоруссияда темир жолдо Жлобин станцияны жайымдаары учун жууда разведчиктер өштүниг коруланып турган жерин туйказынаг өдөлө, Жлобиннин жаказына жеделе, фашисттердин кийнинег аткылап, бистин черүлерге болуштылар. Анайда озор түниле жуулашкан. Эрген тура бистин черүлер Жлобинди фашисттерден жайымдап алган.

1944 жылда бастыра Белоруссияны өштүден жайымдаар «Багратион» операцияда Бобруйск город учун немецтер тыг жуулашкан. Оштү городтын жаказында тыг коруланып турган, ол ок өйдө городты тоноп алала, күнбадыш жаар качарга жазанган. Фашисттер-

дин черүлерин чыгарбай, мында туйуктап алала, жоголтор задача тургузылган. Берегошев турган полк өштүнүн күнбадыш жаар качар жолун туй алар жакару алала, ичкери түргөн жуулажып жүре берерде, артиллерия ыраак кийинде артып калган, патрондор, гранаттар база тугене берген. Өштү десе өскө совет черүлерден ыраак озолой берген полкто артиллерия, минометтор, танктар жок болгонун билеле, артиллериядан тын аткылап, танктарла курчап баштаган. Дивизияла колбу жок.

Ченелген Илья Берегошеви полктын командири база ла болуш сурадып ийе берди. Жакаруны бойынын ойинде бүдүргенинен жагыс ла полкты аргадап алар эмес, Бобруйск городты жайымдайла, өштүлерди жоголтор задача бүдер-бүтпези камаанду болгонун командир Ильяга жартап айдып берген. Берегошев кандый жаан учурлу жакару алганын бойы жакшы билип турган. Жакаруны ак-чек бүдүрерге амадап, Илья сасла кезикте жылып, кезикте энмектеп, кезикте курлаага жетире сууда өтти.

Курчадып салган полктон тил экелген элчини дивизиянын командири сүреен сүүнип укты. Ол ло тарый Берегошев картадан көргүскен жерлерди бистинг уур артиллерия аткылап баштады, кейден штурмовик-самолеттор «Илдер» бомбалады. Полкко болужарга үстинде автоматчиктер отурган танктар барды.

Анайда Бобруйсктын түштүк-күнчыгыжында фашистердин алты дивизиязын курчап жоголткон, городты өштүден жайымдаган.

Жуу өштүнүн жерине, Күнчыгыш Пруссияга жедерде, совет разведчиктерге эмеш күч боло берген. Бойынын жеринде болужар улус көп ийне. Балдарга, карган улуска, үй улуска барза — ончозы чыдал жеткенче болужарга албаданар.

— Анда командованиенин жакарузын бүдүрип, ончозын кайып көрөлө, январда, журттарды кыйып өдөргө, кандый ла кижиден жажынарга келишкен. Ого үзеери, агаш аразында анда-мында немецтердин автоматтары атканы угулат. Учында өштүнүн солдаттары совет разведчиктерди кетеп, аткылап баштаган. Жедер жерге жетпей, жолой жажынып алып, истеп келип жаткан өштүлерле адыжарга келишкен. Же мында бистинг жуучылдар көрүп ийеле, биске болуштылар — деп, Илья Васильевич айдат.

Андый учуралдар Илья Берегошевинг жуулажып өткүргөн бир мунган ажыра күндеринде ле түндеринде, базып өткөн жуучыл жолдорунда көп болгон.

Жуунун жылдарында көп жакшы улуска жолыккан, танышкан, коштой жуулашкан. Жагыс шинел жабынып, окоптын түбинде уйуктаган. Жагыс алгыйдан каша жиген. Ол жуучыл нөкөрлөрünün көбизи төрөл жерине айланып жанбаган. Кезиги жанып келеле, удабай шыркаларынан өлгөн.

Разведчик болуп кожо жуулашкан нөкөрлөрünün ортодо Иркутстан барган Иноземцев, Украинада Сумский областтан —

Рыбаконь, Мордовиядан — Терешкин, Казаньнан — Зинченко, Туулу Алтайда Жабаганнаг барган Алтабай Сумин. А. Суминле кожо Илья Берегошев 1942 жылда Козельск городто госпитальда жадып эмденген. Оног Кенигсбергти кожо жуулап алгандар, Женүнин күнин кожо байрамдаган.

Илья Васильевич Берегошев кажы ла жыл 9 Майда Кызыл Чолмон орденин, «За отвагу» деп эки медалин, «Кенигсбергти жуулап алганы учун» ла өскө дө көп медалдарын төжине тагынып, Мактын мемориалына барып, кожо жуулашкан нажы-нөкөрлөрүн, фронтто жуулажып өткөн жолдорун эске алынып, Женүнин күнин темдектеп турат.

Фронттон жанып келеле, Илья Васильевич Берегошев Горно-Алтайскта областьтын национальный театрында артист болуп иштеген. Павел Васильевич Кучияктын «Чейнеш» деп пьесазында И. В. Берегошев кожоым Песковты ойноды, «На бойком месте» деп орус спектакльда база кожоымды — Пыжиковты ойногон.

Жуунун ла иштиг ветераны үйи Анна Григорьевнала кожо үч кыс азырап чыдаттылар. Жааны — Раиса Ильинична Берегошева Барнаулда медицинский институтты үренип божодоло, эмди Горно-Алтайскта туберкулезтон эмдеер больницанын баш врачы. Ортоны — Тамара Ильинична база бийик үредүй алала, эмди телевидениенин ле радиоберителердин Горно-Алтайсктагы комитединде иштеп туру. Кичүзи — Ольга Ильинична Узбекистанда журтап, институтта заочно үренип, иштеп жат.

Илья Васильевич Берегошев 77 жашту да болзо, бойы омокседен жүрү, школдорго барып, бойынын жүрүмин, өткөн жуунун кату жылдарында Төрөлинин жайымы учун жуулашканын үренчиктерге айдып берет.

Гавриил Калкин

АМЫР-ЭНЧУНИН УРОГЫ

«Икарус» таш өргөөнин эжигинин алдына тура түшти. Автобустан түшкен ветерандар төжинде тагынан кайрадары жалтырадып, өргөө жаар ууландылар. Олорды ииттер чечектерле уткыйдылар. Жараш украин кийимдер кийген кызычактар ветерандарга удур жүгүрүп, украин рушниктин үстинде көпчү булка калашла, аякта тусту уткып келдилер.

— Төртөн жыл мынан кайра төрөл городысты өштүлөрдүн олжозынан жайымдаган кару ветерандарга бистин изү уткуулыс! Карындаштык албатынын каны шинген кара тобрак жеристе бүткен ажысты амзагар! Каршу өштүни өлтүрө согуп, Улу Женү экелген Слерге бис, иит үйе, жаан алкыш-быйан айдып жадыс!..

Мындый уткуул баштапкы сентябрьда Украинанын јеринде Сумы городто 5-чи номерлү технический училищеде болгон. Төртөн жыл мынан кайра, 1943 жылдын сентябрь айынын экинчи числозунда, Сумы городтын үстинде кызыл мааны катап элбиреген. Алтайдаг барган 232-чи стрелковый дивизия Воронежский фронтто, Курско-Орловский тартыжуларда туружып, Сумы городко јеткен.

Бу от-калапту јууларда бистин көп тоолу карындаш-јерлештерис јыгылган. Олордын агару сөөктөри эмди де табылбаганы, ады-јолдоры эмдиге јарталбаганы бар. Уур шыркалардан улам јүрүм кыскарып, узак јүрбөй јада да калгандары көп. Анайып, бу јорыкта туштажуга Шебалиннен Г. М. Сидорова, Маймадан А. П. Вжицкая, Горно-Алтайсктаг Н. Д. Бурлев, И. Г. Моисеев, Е. А. Громова ла бу куучыннын авторы барып жүргендер.

Училищенин директоры Александр Павлович Бороденко жаңы үредүлү жыл башталганына учурлалган торжественный линейканы олордын төрөл Сумы городын Гитлердин олјозынан јайымдаганынын төртөн жылдыгына келиштире Туулу Алтайдаг барган јуучыл ветерандарла кожо өткүрди. Мындый учурал биске де јарамыкту болгон. Училищеде үренип турган јиит уулдардын ла кыстардын, училищенин үредүчилеринин коллективинин алдына бис Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын ла үренечилеринин адынан карындаштык интернациональный уткуулыс айтканыс. Бистин уткуулашты олор база изү колчабыжула уткыгандар.

Быјыл баштапкы сентябрьда бистин совет орооныстын бастыра школдорында ла үредүлү заведениелеринде амыр-энчүнинг урогы өткүрилген. Биске, Туулу Алтайдын ветерандарына, андый урокто болор ырыс база келишкен. Бу ок технический училищенин актыый залында јык толо үренечилер. Төрдө, кызыл килин јабынчылу столдын кийинде, бис — Туулу Алтайдын делегациязы. Бисле кожо 498-чи стрелковый полктын командири Советский Союзтын Геройы Иван Михайлович Огнев.

Училищенин учуры ла историязы, једимдери ле јенүлери керегинде кыскарта куучындап, Александр Павлович мындый ырысту, јакшы ла амыр-энчү јадын-јүрүм учун ветерандарга јаан быйанын айтты. Ветерандарга кереес сыйлар берилет. Каруу сөсти шак ла бу училище турган јерди јайымдаган полктын командири Советский Союзтын Геройы отставкадагы полковник Иван Михайлович Огнев айтты.

— Слердин төрөл Сумы городыгарды өштүлердин олјозынан јайымдаардан озо, бистин Алтайский дивизия јарым жылдан ажыра Воронеж город учун тартышкан. 1943 жылдын январь айында Воронежти ле Воронежский областьты өштүлерден јайымдап, Сумский областьтын јалаңдарына чыкканыс. Мирополье деген јаан журтты јайымдап ла ийеристе, 232-чи дивизиянын командири генерал-майор

И. И. Улитин «Украинанын эжигин ачып алдыс, талдама!» — деп мактаганын эске алынадым.

Февраль айдын ачу-корон соокторында оборона тудуп, тон жерде ооктор ло огневой точкалар казып, белетенерге келишкен. Түниле уйку югынан ооктор казып, түште селижип амырайтаныс. Фашисттердин «рама» дейтен кайучыл самолеттары учуп келе, бистин үстис төөн листовкалар чачкылап турар. Анда, «Комиссарларды ла коммунисттерди өлтүригер! Биске олжого келигер! Пропуск: штык жер төмөн!» — деп бичип салган. Өштүлердин мындый меке-төгүнине бистин бир де солдат бүтпеген.

Алан ачык чөлдө, ого үзеери кыштын соок күндеринде, ко-руланып жуулажатан тын оборона белетеерине бистин черүге сүре-кей куч болгон. Андый айалгада солдаттардын жүрегинде женүнинг одын чагылтатан, өштүлерге өч камылтатан партийно-массовый ишти бистин замполит латыш нөкөрис Дэйус башкарган. Ол чындык ко-миссар, солдаттардын эн кару нажызы болгон. Шак анайда 1943 жылдын жаан изү айына жетире бис оборонада отуруп, Курско-Орлов-ский дугада болгон жаан тартыжуга белетенгенис.

8 августа полк Большой Вобрик ле Самотоевка журттарды жайымдап, бийик эмес төгнди эки коноктын туркунына алып бол-бой, коркышту тын тартышкан. Өштүлер бу бийик жерден аткылап, бистин черүге баш та көдүрерге бербей турган. Бистин артилле-рия бастыра ДОТ-торды оодо аткылаган, же удабастан ла олоор ойто аткылап тура берет. Арт-учында бистин Алтайский крайда Соро-кинский райондо чыккан старший сержант Алексей Николаевич Калинин жылгажактап барала, гранаттар чачып болбогон кийнинде, пулеметтын оозын туй жадып ийген. Шак ла ол өйдө бистин черү атакага көдүрилип, соксок төгнниг бажындыгы өштүлерди антара чачып салган. Сентябрь айдын эки числозында Сумы город бүткү-линче жайымдалган. Горисполкомнын жемирин туразынын үстинде кызыл мааны катап ла жалбыш кептү жалбырап, жаан шырадан жайымдалганын керелеп тура берген.

Улу женүге ле геройлорго учурлалган кереес-памятниктер Сумы городтын бойында да, областын журттарында да көп тургузылган. Анда, үргүлдже үрелбес гранит таштардан жазалган стенелерде, ага-ру тынын салган геройлордын ады-жолын алтын букваларла бичип салган. Андый геройлордын бирүзи бистин жерлежис И. М. Неумы-вахина.

232-чи стрелковый дивизиянын 498-чи полкында санинструк-тор болуп Екатерина Михайловна Шебалина ла Ирина Михайловна Неумывахина служить эткендер. Екатерина Михайловна, эмди Кравченко, Бийск городто эзен-амыр журтап жадыры. А Иринанын сөбги Сумский областьта Самотоевка журтта жадып жат.

Иринанын качан да онбос жуучыл ат-нерелү жүрүми керегинде калганчы өйдө оныла кожо болгон нөкөри Надежда Антоновна Па-

лубинская (эмди Рязанский областьта Рязеск городто журтайт) куучындайт:

— Ирина жалтанбас та, шулмус та, је ол ок өйдө киленкей, нөкөрзөк, кижиге сүрекей кару, жакшынак кыс болгон. Алдындагы жуу-согушта көп жуучылдардын тынын аргадаганы учун Кызыл Чолмон орденге кайрадаткан. Же Украинанын жеринде, Большой Бобрик деп журттын жанында, стрелковый ротанын командири атыртып ийген. Пехотаны атакага апарар кижиге жок. Байла, взводтордо командирлерден база кижиге артпаган. Ирина стрелковый ротаны баштап алып, өштүлөрдүн үстине атакага барган. Бу жууда Большой Бобрик журт жайымдалган. Же мында ок Ирина жыгылган.

Иринанын сөөгүн ол тушта нөкөрлөри жолдын жанында жууп салала, журттагы улуска айдып койгон эмтир. Улу Жөнүниң одузынчы жылын байрамдаар тушта журттын эл-жоны ол сөөкти кастырып, арткан-калганын Самотоевкадагы карындаштык сөөктөргө апарып жууган. Иринанын ады жолун таш стенедө бичип салганын көрүп, бис чечектер салдыбыс. Алтай жериске янып келеле, ага-карындаштарыска, албаты-жоныска жуучыл нажыбыстын мөңкүликке эткен калганчы алтамы керегинде куучындап берер болуп чертенгенис.

ОЛОР УНДЫЛБАС

Жаңыс ла карындаштык Украинанын жерин жайымдаар тартыжуда Туулу Алтайдын уулдарынан алты кижиге Советский Союзтын Геройынын адын адаткан. Ол тоодо: Гордополов Геннадий Дмитриевич, Тугамбаев Кыдран Александрович, Ермолаев Феогент Филиппович, Тартыков Семен Владимирович, Ленкин Александр Николаевич...

Бу геройлордын ады-жолдору жарлу. Олордын агару адын кереестеп, чыккан-иштеген жерлеринде оромдор ло школдор адалган. Кереес-памятниктерде олордын ады-жолдору алтын букваларла бичилген. Же жүстер тоолу геройлордын ады-жолдору эмдиге жетире жарты жок артып жат. Онын учун ВЛКСМ-нин Төс Комитеди 1981 жылда комсомолдорго ло пионерлерге Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкан ады-жолы жок геройлорды табатан Бастырасоюзный бедирү өткүрерине жөп жараткан. Андый иштер эмди элбедө өткүрилип жат.

Туулу Алтайдын школдоры ортодо Горно-Алтайсктагы 1-кы номерлү школ-интернатта 232-чи стрелковый дивизияда жуулашкан жуучылдарды бедреп табатан «Бедирүчи» группа иштеп жат. Ол группа дивизиянын өткөн жуучыл жолун истеп, андагы журттардагы,

школдордогы «Бедирүчилерле» колбу тургузып, жаңы өбөкөлөр, жаңы адрестер, солун материалдар ла жуучыл өйдинг керес немелерин табып, бойынын школында Жуучыл Мактын залын ла музейин ачкан.

Школдо партиянын ла комсомолдын, жуунын ла иштин ветерандарыла туштажу өткүрилет. Бастыра туштажулар, учурлу керектер Жуучыл Мактын залында өдөт. Музейде десе жууда өлгөн жерлештеристин сөөгин салган Воронежтеги, Сумыдагы ла Киевтеги памятниктерден экелген тобрак жадып јат. Ол бистин ага-карындаштарыстын каны шинген жерден алган тобрак школдын музейинде ангылу урнада тургузылган.

«Кызыл исчилердин» журналында эмди эки јүстег ажыра жуучылдын ады-јолы, адреси бичилген. Олордын тоозында Украинада жуулажып, Киев городты јайымдаган жуучылдар: Текенов Барын Каузинович ле Шумаров Нөкөр Китаевич (Оңдой аймактаң), Еланакова Екатерина Илларионовна ла Чевалков Семен Антонович (Улаган аймактаң), Кучина Феоктиста Павловна ла Трашева Галина Ефимовна (Эликманардан), Какин Леонид Егорович ле Кузьмин Николай Ильич (Маймадан)...

Карындаштык украин албатынын өштүнин олјозынан јайымдалганынын одус беш јылдык байрамына Туулу Алтайдан он ветеран барып јүрген. Төртөн јылдыкка јүк ле төрт кижиги барып келди. Олор анда да, мында да јиит үйеле туштажып, јаан јүрүмниг керечилери болгонын куучындагылайт. Олор бойлоры да жуучыл јүрүмниг керези, жуунын ла иштин тирү историязы. Уренчиктер бу агару керекти мынан да ары баалап ла јилбиркеп улалтар деп иженчи бар.

КҮРДИҢ КОМЕНДАНТЫ

— Чевалковты немецтер адып салды дешти ине.
— Чевалков Иван Степановичти бе?..
— Је-је. Ол ло Иван Степанович, Ойрот-Туранын кижизи. Вийик үредүлү. Ол менин штабымда болгон ине. Канайып билбейтен...

— Андый болзо, чын да ол эмтир — дедим.
— А не болды? Сен оны билеринг бе?
— Сүрекей јакшы билерим. Ол уур шыркадан улам оорып, узак өйгө төжөктө жадала, јада калган.
— Оны фашисттер адып салды деген кийнинде, Кызыл Чолмон орденле кайралдаар эдип, наградной листке кол салган јогым ба?!

— Орден оны тирү тужында тапкан. Је өрөкөн Улу Јенүниг јаркынду байрамдарына јетире чыдажып болбоды — дедим.

Шак мындый куучын ол качалангду өйдөн бери төртөн бир жыл өткөн кийинде Советский Союзтын Геройы полковник Иван Михайлович Огневле болды. Мен Сумы городты жайымдаган жуучылдардын туштажузына бойымнын жерлештерим керегинде кем нени билерин бичип алар амадулу жүргем.

Сумы городто заводтын коллективиле болгон туштажуда Иван Михайлович 232-чи дивизиянын жуучыл историязын куучындап баштаар тужында айткан сөстөри менин жүрегимде сүрекей кару арткан.

— Ыраак Сибирьде Алтайдын ак башту бийик тууларынан агып түшкен Бий ле Кадын суулардын жаказында жаткан улус бистин дивизиянын төзөлгөзи болгон. Олор Воронеж городты өштүлөргө бербеске болуп, агару тынын да кысканбай, ат-нерелү тартышкан. Сумы городты жайымдаар тартыжуларда ол сибиряктардан ас улус арткан, же жаңыдан да келген солдаттар бойлорун «бис сибиряктар» деп оморкоп адангылайтан. Бистин дивизия сибирский болгон адын Улу Женүнүн учына чыгара бийик апарган. Ого мен бойым да оморкоп, Рязаньнын да болзом, бойымды сибиряк деп бойодым — деп, Огнев куучындаган.

Бу туштажуда меге база сөс берилген. Мен мындый учуралга келиштире интернациональный нажылык ла онын бузулбас бирлигинин ийдези керегинде куучынымды Кадын ла Бий суулар керегинде легендала колбой баштагам.

— Бистин алтай тилисле болзо, кадын — үй кижиге, бий — князь дегени. Анайда, алтай кааннын кызын орус бий сөстөп апарып жатканын сезип, каан кижиге Бабырган деп уулына эжезин орус бийденг блаап экелзин деп, кату жакулта берген. «Эжен жогына келген, бажынды кезип саларым» — деген. Истеп барып жадар болзо, иит жүректер бирде жууктажып, бирде ыражып, бийик туулардын алдыла айланыжып баргылап жаткан эмтир. Онон көрзө, экү эптү-жөптү биригеле, Обь болуп жүре берерде, Бабырган эжезинин ырысту жүрүмин үребес болуп, адазына бурылбай, Кадын суунын жаказында калганчы бийик туу болуп туруп калган. Шак анайда бистин алтай ла орус албатылар туку эртеги чактан бери төрөөндөр болуп калган эмей — деп куучындаарымда, ишмекчилер кокыр куучынды билеп, жызырт колчабыжула уткыгандар.

Туштажулардан бош өйлөрдө жуучыл нөкөрлөрис керегинде эске алынган куучындар көп болгон. Анайып, бистин жерлежис Иван Степанович Чевалков керегинде солун куучынды ол тушта полктын штабынын начальниги болгон нөкөр Огневтин бойынан угала, бичип жадырым.

1942 жылда июль айдын баштапкы күндеринде немецтер Семилуканын одожында Донды кечире турган темир жолдын күрүлө бойынын танктарын, артиллериязын ла бастыра жуучыл техниказын, черүзин кечирип, Воронеж городты көндүрө жуулап аларга ал-

баданган. Же күрди эртелей оодо аттырарга биске жарабас. Ненин учун десе, өштүлөрдүн согултазына чыдап болбой, кайралап келип жаткан 40-чи черүни ле жуучыл техниканы кечирип алар керек болгон. Шак мындый айалгада 605-чи стрелковый полк Дон сууны жараттай оборона туткан.

Алты частын туркунына Зайцевтин батальоны Шилово журтта жуулашкан. Немецтер танктарын канча ла катап атакага көдүргөн, же Зайцевтин пулеметчиктери фашистердин пехотазын кыра аткылап турган. Же танктарды оок гранаттарла оодо аттырып болбогон. Зайцев бу жуу-согушта өлгөн. Кызыл Мааны орденле кайралдаткан. Губареводо десе Ермолаевтин полкынын бир батальоны калганчы кижиге жетире тартышкан. Анда алтай уулдардан Торбогошев Яков, Текенев Барын, Шумаров Нөкөр, Сартаков Григорий ле өскө дө көп улус жуулашкан.

Күр — жуу ойинде биске де, өштүге де жаан учурлу неме. Онын учун темир жолдын күрин корыгырына ла оны керектү өйдө жоголтып саларына сүрекей иженчилү кижиге керек болгон. Ол кижиге штабтын начальнигинин төртинчи (ПНШ-4) болушчызы Иван Степанович Чевалков көстөлгөн.

Июль айдын 4 числозында бистин кайралап турган черү кере түжине ле түн киргенче күр ажыра чубашкан. Караңуй түнди тузаланып, немецтер танктарын кызыл чолмон таңмалу брезентерле жапкылап алала, бистин колоннанын кийнинче улаштыра келип жаткан эмтир.

— Күрде немецтин танктары! — деп, разведчик кыйгырган.

— Кайдан келген? Анда кызыл чолмондор ине... Тургуза ла күрди оодо аттырар! Чевалков кайда?! — деп, полктын командири майор Васильев некелте эткен.

Бу өйдө күрдин жанында адыш баштала берген. Билдирбезинен келген өштүлөрдүн танктарын бистин уулдар удур аткылап, гранаттар чачкылап, жуулажып тургандар.

Саперлор күрдин алдында миналар тургузарын, карын, эгирде божодып салган. Олорго жаңыс ла команда керек болгон. Андый команданы Чевалков берген. Жаан күрдин болот аркалары оодылып-сайала берерде, өштүнүн чубажып келип жаткан танктары, автомашиналары кымыскайактый черүзиле кожо Доннын кара суузына көмүле бердилер.

— Молодец, Чевалков! Доннын суузы жутпалардын ачап көстөрине толзын! — деп, штабтын начальниги И. М. Огнев мактаган.

Шак ла бу тужында бир паровоз сыр мангла барала, күрде тыгылган танктардын үсти дөөн калый берген. Оны десе Новосибирсктен барган, алдында машинист болгон Снегирев апарган.

Күрди кечип келген өштүлөрле болгон тартыжуда Чевалков колдомдош жууда жыга аттырып ийгенин көргөн солдат штабка айдып келген. Оштүлөрдүн танктарын бистин черү өртөй аткылай-

ла, Доннын сол жанындагы жаратка коруланып жадып алган. Өлгөн улустын сөөгүн салатан аңылу команданын улузы жүк тынду Чевалковты табала, санбат жаар аткарып ийген болуптыр. Ол керегинде кем де билбес болгон. Анда оны аргадап, жазым жогынап өлөтөн өлүмнөн айрып алгандар. Доннын күринде болгон жуу-согуш учун лейтенант Иван Степанович Чевалков Кызыл Чолмон орденде кайралдаткан.

Омыртказына ок тийгенинен улам Иван Степанович бир жылдан ажыра госпитальда жадып эмденеле, төрөл Алтайна жанып келген. Ол облононын инспекторы, рабфактын директоры, учында краеведческий музейдин директоры болуп иштеген. Анайып, Доннын күринин коменданты болгон алтай уул, Иван Степанович Чевалков, өлүмди жеңип, жирме жылга шыдарлай жүреле, жада калган.

Онын мындай ат-нерелү жуучыл жүрүмү керегинде азырап чыдаткан карган энези де, эмди амыр-эзен жүрген карындажы Петр Степанович те билбес. Иван Михайлович Огневке жолукпаган болзом, алтай жуучылдардын жүрүмүнүн база бир страницазы бичилбей артып калар эди.

АРЧЫННЫҢ ОДЫ

Түште бис анда болгоныс. Керес карындаштык сөөктин үстинде гранит таштан эткен тактага чечектер салганыс. Мында болгон улу тартыжулардан бери төртөн жыл өткөнин темдектеерге бис, эмди тура эзен жүрген жуучыл нажылар, төрөл орооныстын ончо толыктарынап жуулганыс.

Маанылар чылап, жайа тартылган көжөө таштарда бу город учун тынын берген жерлештеристин ады-жолын алтын бичикле бичип салган эмтир. Же биске мында оморды ончозын кычырып таныжарга ла ады-жолын адап, алкыш-быйанысты айдарга ой ас болгон. Жол-жорык Доннын суузын жакалай турган жаан журттарга токтой түжүп, бисти журт албатызыла таныштырат. Бис катап ла карындаштык сөөктөргө чечектер салгылап, жуучыл нажыларысты эске алынадыс.

Энгир-түн кире берген кийинде, бис, Туулу Алтайдан келген ветерандар, карындаштык сөөккө база катап барып келер болуп жөптөштис. Чындап та, байа түште мендей-шиндей болгон до болзобис, табылу отуруп, кайран нөкөрлбристи эске алынып сананар арга да жок болгон ине. Эмди андый арга бисте болор. Онын учун чубажып алып, үргүлжиге өчпөс от камызылган мемориал жаар ууландыбыс.

Оттын жанына туруп, бөрүктеристи чупчып алала, калапту жылдарда мында жыгылган кайран нажыларысты эске алынадыс. Бистиг кажыбыс ла ол өткөн жууларда кандый бир аңылу жуук нөкөрлү

болгоныс јарт. Ол өлгөн болзо, кайда, канайып өлгөн, нени айткан, јакыган... Тирү арткан болзо, кайда јүрет не, бого не келбеди не деген санаалар мында бажынды айландырат. Анча-мынча болгокто көрзөбис, база бир кезек улус келди. Олор база бир бөлүк жуулып алала, куучындашкылайт. Соок гранит таштын үстине чечектер салгылайт. Болуштоптын бөгин ачып, чөөчөй дө амзагылайт, аламалар кодоргылайт, база нени де амзагылайт. Кандый кижн кандый јанду, ол кемге керек. Ол бойынын јагын јандап јат. Ол та мында јыгылган адазын ол эмезе аказын эске алынып турган, та кайран балазын эмезе кару эжин сананып турган, кем билер? Је ачу-коронун базылтарга, тоқынадарга келгени јарт.

Бис, Туулу Алтайдан барган ветерандар, автомат тудунган таш солдаттын алды јанындагы бозого таштын үстине отурып, бойыстын эне-адабыстын эрте чактан бери јандаган јагын јандаза, кайдар дештис.

Бис те куру келбегенис. Бу ыраак јорыкка атанар алдында бир өрөкөн меге јакылталу келген. Эмди бодозом, ол өрөкөн терең амадулу, ак санаалу кижн болгон эмтир. Ол өрөкөн меге түүнчекти берип тура, мынайда айткан: «Слерди ыраак јолго барып јаткан деп уккам. Анда, ол ыраак талада, Ада-Төрөл учун Улу јуунун јылдарында, бистин алтай улус база сүрекеј көп јыгылган. Эри өлүп, тул арткан эш-нөкөрлөри эмди кары-јажы једип, бойлоры да артагылай берди... Эрте јаштан ала өскүс арткан балдары да эмди эр кемине једип, Ада-Төрөл учун агару тынын берген адаларынын адын ададып јүргүлери. Камык кыстар кару нөкөрлөрин сакып болбой, кара чачы кажайганча јагыскан да артып калгандары бар. Сен оны ончозын ондо, бил! Мен сеге тегин јерге калырап турган эмезим. Анда, ол бистин карындаштарыстын калганчы алтамдары баскан, канду јүректери согулып токтогон јерге барзагар, ада-өбөкөгөрднн алдынан бери јандаган јагын ундыбай јандап салыгар».

Карыыр јажы јетпеген де болзо, кара плат тартыган үй кижинин јакылтазын мен сүрекеј јарадып угала, түүнчегин алып, барган јолымнын бажында бу јакылтаны бүдүрер болуп сөзим бергем.

Түн караңгуылап, јылдыстар там ла койыла берди. Түүнчекти чече тартып ийзем— арчыннын будактары! Ба-та-а-а! Арчын деген өзүм — алтай албатынын эрте чактан бери чөрчөктөринде чүмделген агару өзүм. Өчкөн отты камызатан, өлгөндөрдн тиргизетен коркышту јаан быйанду өзүм деп, албаты бу өзүмди байлап јүретен. Је арчын өлгөн нөкөрлөрнсти тиргиспес те болзо, өбөкөлөрнстин жагыла, өрөкөн үй кижинин јакылтазыла төрт будакты айра тартып, баштапкызына серенкеден чагып ийдим. Арчыннын кургак будагы тызырап туруп чагышталып күйерде, јараш јыды јайыла берди, јалбыжынын јаркынына таш солдаттар кыскылтым-күренг чырайлу болуп көрүнет. Олордын кыймыктанбас бүдүми арчыннын одынын элбеген јар-

кынына, тирү улус чылап, кыймыктанып турган ошкош билдирди.

Арчынның будактарын бис төрт эдип бөлигенис, нениң учун десе, ол от-калапту жуулардың төртөн жылдыгына учурлап, кажы ла өткөн он жыл учун бир будактан өртөөр эдип јөптөшкөнис.

Экинчи арчынды өбөгөндөри өлүп, тул арткан энелеристин адынаң өртөгөнис. Олордың эки колының эбиле, эрке сабарларының узыла эткен курутты оодып, үлежип јидис. Арбаның талканын ам-заарыста, алтай айлыстың ичиндий јытанат.

Бу куучынды кычырган улустың ортозында мени јамандаар да кижн табылып айабас. Озогы эш-неме ондобос алтайлардың јанғын јангдаған деп те бурулаардан маат јок. Је мен андый шоодылганнан јалтанбай јадым. Меге эмди ол тужындагыдый (өштүлерле өлүмдү јууда јүрер тужындагыдый) он тогус јаш эмес — алтан јаш. Албатының кару нөкөрлөрин, кайран төрөөндөрин ундыбайтан, олордың эткен агару керегин ле ат-нерелү јүрүмин эске алынатан учур, јан да бар. Бис десе айлы-јуртыстан атанып, алты мун беристе јол өдүп, Ада-Төрөлис учун Улу јууда агару тынын берген нөкөрлөристин Мөңкүлик сөөгине учурлап тургузылған кереес-памятниктин јанына нениң учун отурбайтаныс? Бис јанғыс та бойыстың адыстан эмес, бисле кожо барып болбогон до улустың адынан отурганис.

Учинчи арчынды адалары јокко өскүс артып, Улу јуунын кату јылдарында шыралап өскөн балдардың адынан өртөгөнис.

Калганчы арчынды десе карыганча сақып јүрген кайран кыстардың адынан өртөгөнис.

Аңзыраған өштүлер эмди де тоқынабаған. Телекејдин үстинде эмди де көп јерлерде јуу-согуш деген неме көстин јажын көп төгүп јат. Онын учун бис, совет албаты, эмди де јакшы јадынга јайымжыбай, көзис көргүр, кулагыс уккур болор учурлу. Өштү јанғыс ла мылтыкту келер эмес, онын јеткерлү кара кылыктары көп. Олорды танып билерге кажы ла кижн сескир, сергелен болор керек.

П Р О З А

Күүгей Төлөсов

Автордын бу чүмдемели «Кадын жаскыда» деген романның алынган үзүк болор. Роман бүткүлүнче алдынаң бичик болуп, быыл кепке базылып чыгар.

БАШТАПКЫ ЖАС

Тенгерини кызыл-чел булуттар тартып салган. Жердин үсти кыпкызыл, журттын тураларынын көзнөктөри база кыпкызыл жалтыражып туру. Бу эки-үч күнге улай үшкен түжүп, журттын ичи мелт ле эде берген жадыры. Тураларды, жолдорды, айландыра агаш-ташты үсле сүркүштеерде, карара өдө берген неме чилеп, журттын ичи жыжак ла жылу билдирет. Журттын ичиндеги билдирип турган жылу жаңыс ла анаң эмес, а бастыра ла айылдар тышкары күрентиктерин килейте жалмайла, оттон тудуп ийерде, ол буркураган ыштан, та койдын өтөги, та бор-боткы, та куурган арбаның жыды ба айса азый өлөң бө, жартап айтса, та кандый да таныш жыт туку ла качан ундылып бараткан немени ойгозо тартып экелгендий. Өткөн жакшы өйлөрди, карудан кару нөкөрлөрүн, үүре-желелерин катап-катап, карузып-карузып сананар күүнүнг келер. Жакшы кижиге айдатан эптү сөзинди келишкен тушта айдып албаганына, бойына бойың тарынарың эмезе бир эп жок эрмек пе, тутакту алтам ба эдип койгонына кезикте туйуксынарың. «Анайда эткен болзом, кайдат, мынайда эткен болзом, кайдат» деп бойыңды бойың кыйнаарың.

А бу мындый жылу жакшынак жастың келип жатканын көрүп: эмди ле андый келишпес неме эдедим эмеш пе деп, кирбиктерингди түжүрип сананарың. Жаскы ыштын жыдына тумчаланып, жүрүм кандый жакшы, жүрерге кандый жакшы ла жараш деп кемге де айтпай, акту ла бойыңда жакшызынып-жакшызынып каларың.

А бу ак-жарыкты, айды-күнди жаңы ла көрүп, эске алынар неме-зи жок көөркийлер неге сүгүнөт болбогой? Олордын шыңырууш каткы-ойыны журттын ичинде база жуу-жуу эдип туру. Олордын кичинек жаш жүректери база та кандый да жарашты, сүүнчини сезип, аржаны-наң ла каткырып, күзүңгидий үндери шыңырап-шыңырап калат.

Шак ла бу шыңырууш каткы-ойынды тыгдап па айса өскө неме сананып па, мен күрентигимди жалмайла, база бош ло отура калтырым. Бир бугул болгодый боркыга оттон тудуп ийгем, эмди ол жагы-ла ла көңжип, көк торко жалаазын жайылтып ийерде, оның макалду-зын, бу ышка ородып алып отуарга жакшызын.

Возом энир өчкөн сайын, журттын ичиндеги өртөп турган бор-кыларлу оттын жаралары кажы ла айылдын эжигинде ыраактан жайымдалат. Отты айландыра кутустанып жүгүрижип турган балдар-дын сомдоры мынаң иле көрүнөтөн эмтир. Же мени де эмди кем-кем тууразынаң көргөн болзо, кандый да бала отту турунла ойноп отуры деер эди. Жок, мен папирозымнын ыжын терен-терен тартынып, эки тиземди кучактанып алган отурым. Та кайдөөн дө жайыла берген сагыжымды ойто экелип болбой, та кандый да жараш ла куулгазынду жер жаар там ла там ырап-ырап, кайылып, чөңүп браадырым.

«...Мен чилеп, бу жастың жыдын кем-кем сезет не? Бу мынайда жакшызынат не? Бу мындый өйлөр качан-качан болды не? Айса тен бу ла жыл мындый не? Эх, кандый жакшы өйлөр өдүп жат! А мынаң ары не болгой не? — Бу сурактарыма кем де каруун бербейт. Жаңгыс ла айландыра тайгалар араай аалап-оолоп жадыры. Устимдеги булуттар шылыражып па, шуулажып па база араай барадырым. — Эх, булуттар, булуттар! Мен, слер чилеп, кайдөөн-кайдөөн баратан болзом. Өскө жерлерди көрөтөн болзом. Жайым, жайым жүрөтөн болзом. Же слер кизи эмезеер ине... Слер булуттар. Мен слерге көргөмдө: бу жердин үстинде шыра да жок, кыйын да жок, төгүн де жок немедий. Слер бу келген жастый меге сүрекей кару, сүрекей солун...» Мен, мыны ончо-зын жаңы көрүп келген неме чилеп, не мынайда бердим болбогой, байла, эртен катап ла Кадын ичи дөөн калганчы ла катап түжер болорыс. Баштапкы майга жетирбей биске кыраны тартып, тырмап, үрөндөп салар керек. А ол ишти бүдүрерге тегин ле неме эмес. Кезик-кезикте күннин-айдын кылык-жаңы да кубула берер. Оның токы-наарын, аязарын сакыыр керек. А кандый да болзо, кыра ижин Баштапкы майга жетире божодып салар керек. Андый жакылта, ан-дый некекте. Энем де мени байа жакыган эди: «Балам, албаданып иштен, айса болзо, күскиде үренип барарың. Жаш кизи алдын сана-нар керек. Быжыл жас кандый да эрте келип жатканы сезилип жат. Ол тышкарыгы такаалардын үнинен де уксаң, балдардын каткызынаң да ондозон — кандый да эрте жас кел жат ошкош. База ла бир кичи-нек күжүренип ий, улустар да сени жакшызынып ичине жуук сананар. Менин де сынын-бажым жеңилер. База ла бир кичинекке күжүренип ий, балам».

Байа мен бистинг казанчы таадак, чололоп Тогузан Тогус дежен кижги, керегинде энеме айдарымда, энем, та нени де угуп ийген чилеп, мен жаар улай-улай көрүп, чочый берген эди. А мен андый ла неме айтпаган ошкош эдим, же энемнин кенертке ле манзаарый бергенин көрөлө, чек ле килеер күүним келген.

Мен ол Тогузан Тогустын бисти жармала-сармала азырап салып, улай ла Кадыннын бийик жарадына барып отурганын, та не керегинде сананатанын айтпагам. Бис экү болчок таштын устине коштой отуруп, бой-бойыска бир де сөс айдышпай, кем нени айдар деп кетежетенисти база айтпагам. Эмезе бу таадак мындагы туку алдында туткан эки-жангыс туралар жаар жаантайын баратанын ла оны айландыра басып, бойында та не де керегинде шымыранып жүрөтени керегинде энеме база айтпагам. Ол меге алдында актар ла кызылдар канайда жуулашканы, ол канча ла катап бычактын мизиндий немедег артып калганы керегинде айдатанын мен энеме база айткалагым. Бис бооро тардайлу бу өзөк бажына жетире экүден экү канайда келгенис ле не керегинде куучындашканыс керегинде база айтпагам, же энем бу кижининг адын угала, не мынайда берди болбогой, мен чек алаң кайкай бердим. Онын учун чала татаалжыган айас, энемнег сурап жадым:

— А не, эне, ол Тогузан Тогус деп кижги коомой кижги бе?

— А мен анай айттым ба, балам?

— А слер не анайда көр ийдеер?

— А канай көрдим, балам?

— Тен та не де чочыган айас.

— Мен бир де чочыбадым. Ол жаан кижги слерле кожо канай иштеп турган деп ле санандым. Ол тен бу кумурааннын эмес кижизи.

Энем мынайда ойто жобожып көктөнө берерде, мен де, артык сөс айтпай, эртен тангла атанатан кижги, нек-сагымды шыйдып аларга куучынды чек өскө жаны жаар бура соктым.

— Мен, эне, Кадын ичинде жаан улустардын ортозында сок ло жангыскан. Сен кичинек кижги ого бар дежер, мыны экел дежер. Торт ло кезикте укпаачы да боло берер күүним келер.

— Алдырбаас, балам. База ла бир эмеш чырмайып ий. Олор сени кыйыктап турган болзо, ол тужында өскө куучын, а олор сени бойло-рынын ла балазына бодоп жат не. А кичинек кижги жаан улустын сөз-инен чыгатаны ол сүрекей де талдама неме эмес деп билип ал, балам. Чүрче ле бир неме эдип ийетенине кижги күчсинер бе? Слердий тушта кижги тен иргиштелип, ииргиштелип жүрөтен эмес беде.

Мен ол күн нек-сагымды белетеп салала, клубка барып, туку ла танары жуукта жангам. Бу мындый жылу жаскы энгирде кижги кандый да арыган, кандый да жобогон бол, айылга канай отурар. Жасла кожо бастыра неме ойгонып, тирилип, ак-жарыкка өрө өзөргө бир де кичинек ойгө амыры жок боло берет. Бу өйдө амыраш, тыштаныш деген неме ундылзын, жакшы болзын. Мындый өйдө кижининг торт ло ачап-

тап, ачаптап жүрер күүни келер. «Ачаптанып» деген сөсти айса болзо, мен жастыра айткан болорум ба? Онын чын ла учуры мындый.

Мен катап ла туку он күннег ажыра деремнеге келбезим. Туку Кадон ичинде кара тобракка уймалып, үрен аш тартарым. А тартып койгон кыранын ичиле тардайлу аш тартарга база бир жаан кинчек ине. Көлөзөг кырага бадалып, айланбай барза, көк тарыска сарбаага болужар керек. А чыдалы жок немени канчазын албадаарын! Кезик аразында кыранын ичине жада бергенде, комыдын алып, агыдып та жатпай. «Мени бого кем сырангай албадап ийген!» — деп бойынга бойын кородоорын. Андый өйдө арыган атты кырачыларга јединип экелеле, канча ла катап: «Јакшы болзын» — деп айдарга тјединип болбой туратан эдим. Је, карын, андый кылык этпеениме баш болзын. Чынынча айтса, «баш болзын!» дегенин кара жагыскан айылда отурган энеме айдар керек. Энемди улус кыйа көрүп ийбезин деп, канча шыра, канча түбек көргөм, мени сақып, качан да чөкөбөйтөн калтанжырап калган колдорлу энемди сананып, көп катап жүрүмге, улуска удура баскам.

А база бир «ачаптанып» деп турганым, ол кемге де айтпайтан коркышту-коркышту туйка күүним. Мен ол керегинде эм тургуза кемге де айткалагым. Кер-мар сестиртип ийзем, меге уйатту неме ошкош. Онын учун оны сестирбеске, мен ол баланын көзине төгүне ле өскө кижиле теп-тегин куучындажып турган кижн болуп, та канайдып-канайдып туратам. А ол бала жүре берзе, меге та ненин де учун кунукчал. «Је бу байа мен кайттым не, кайттым не?» деп, бойым канча ла түкүргем, бойымды бойым канча ла «эмди сен анайтпа» деп кезеткем. Је түнгей ле ол арбаш, ол кезедиш таныш чырайды көрүп ле ийгемде, та кайдөөн дө жылыа берет. База ла көрзөм, катап ла өскө та кемдерле де куучындажып, чек ле нени де билбечи кижн боло берем.

Бу да энирде көп-көп балдар клубка јуулдылар. Уйдан-койдон келген, сакмандап, кой-малдын чараназына уймалгылап калган да болзо, олор таг атканча сүрекеј јакшы бијелеп, кожондошкылап аладылар. «Мен сүрекеј јараш кийинип алгам» эмезе «мен сүрекеј јараш» деп, кемизи де бойын ағылап көргүскилебей тургандары кандый эптү. Эмезе: мен, көр, кандый уур-күч, кара колло иштеп тургам деп, коомойын база көргүскилебей, теп ле тегин эттире эмеш јобоп калган көстөриле ачык-јарык куучындажып ойногондоры кандый эрке ле кару болгон. Ол бала ол күн база мында жүрди.

Мен бойымнын нөкөрлөримле та не керегинде куучындажып турган болбоойым, је эки көзимнин учыла јаантайын ла оны кетештим. Акыр, бу мыны тууразынан базыдын, эрмегин, күлүмјизин каранга јазап көрүп, тындап алза кайдар деп, амадаганым мууканыш болуп калды. Јок, мен эмди туку он күнге келбезим, а бу калганчы энирди мен мынайып ла куруга өткүрип койтон эмтирим деп, албан-көклө кур соғужып ойногылап турган балдар јаар бастым.

Бу кур согуш деген ойын кандый жакшызын мен тагары жуук айлыма једип келеле, кбс јумбай сананып та бастыра не болгонун јап-јарт кбрбп те јаттым.

Кижн бир јерге тымып, туйуктанарда ла андый эмтир, а басты-разыла кожо ойноп-каткырып турзан, байагы бууканын чечилип, байагы бузуп албай турган «стене» кенертке ле јок боло беретен эмтир. Бу сурекеј јакшы. Куучындашсан — куучындажып та ийерин, каткырышсан — каткырыжып та ийерин. Јагыс ла бойн «сурекеј мен мындыј» деп аныланбагадый эмтир. Сенин билип турганынды — оло до билер, а олодын билип турганын — сен де билерин. Шак ла бу ортодогы «стене» јоголгон кийинде, бастыра неме арутала беретенин мен кийинде билип калдым. Менин кажы ла айткан сзбмди оло озолодо сезип ијет, бой-бойы дббн кбрбжип, јастыра айткан сзбме каткырыжат. А мен эрик јокто база каткырадым. «Эх, слерди, кбрмбзбктрди!» деп кычкайлай согодым.

Кур согужып ойноп турала, ол кыска мени сурерге келишкен эди. Мен коркышту ла кей-кебизин, туттурбас кижн болорго албаданып турганым арай ла ујатка тжбурбеди. Мен канча балдарды айлана согуп, айлана согуп јбрурип ле тургам, анан та кемнинг де будына илинеле, чбймбдблб бергенимди билген болзогор, кандый ујатту, кандый эби јок. Мен бу ла ујаттан бдбп алган кийнимде, та не де менен бзблгендий, јап-јайым боло бердим. Байа мен јыгылбас та эдим, је бойымды коркышту тын тудунган ошкожым, онын учун керектинг брелгени бу. Онын кийнинде база ла ойноп турала, ол кыс менин алдыма тура бергенин билген болзоор. Чек ле тыныжым једишпей барган неме ошкош — тын тынар керек, јбдблдеп ијгедийим. Араай билдирбезинен јаказынын кырынаг јытазам, јок, мен андый јытты качан да јытагалагам. Эмди ле кбксиме бдбп калган неме ошкош: оозымды туй тудуп тынзам — байагы ла јыт јытанат. Айса бу менин сагыжым ба? Акыр, оны эртен тура туруп, катап јытап кбрбп туру. Мынайда сананып јадала, бош ујуктап калган эмтирим.

— Бу тур, улустарын јуре безезин.

— Бу эртен тура ба, эне?

— Тан атканча бу кайда јбрер бала. Эмди улустарын сени сагып јаткан болбой. А бу дезе мында менин адам болуп, кббп јатпазын ба. Ол Тогузан Тогус деген кижин кайда?

— А-аа, ол кижн бе? Ол Кадын ичинде арт калган.

— Јагыскан ба?

— Эје, јагыскан. Кожо бзбк брб чыгаактар дееристе, болбоон.

— А бери келип, кемге келер. Брбкбн база туйуксынып јбретен болбой кайдар. Эмди јажы јаанаган. Кийни ыраган, алды жууктаган туру. Ол кижинин алдындагы журты анда деп улустар айдыжатан. Олодын бйи де анда божогон деп, сббгин јолдын јаказында, корымдап койгон јадатан эди. Эмди ол корым та бар, та јок. Брбкбн оны да санан јбретен болбой кайдар.

— О-оо, эмди де базыды быжу ла. Сөзи де кату. Кезик өйлөрдө жиит уулдарды кезе-кезе айдып ийер, эне. Слер оны андый ла кижиде деп добоор. Мында меге, тünde Кадыннан экү тардайлу келип жадырыста, айдып жат: «Жуудан-чактан уулым ла эзен-амыр жет келетен болзо, же онын кийнинде...» деп жүреле, бир де неме айтпаган эди. Ол кижининг фронтто уулы бар ошкош не, эне?

Энем, чайлап отурган кижиде, аягынын мынаар тургузып салала, кайа бурылды. База эрмек суразам, укпаачы боло берди ошкош. Жөдүлдөп ийди.

— Эне, менин жамаган штаным кайда?

Энем база ла бир де неме айтпайт. Ийни жаар көрзөм, база ла тонуп калган эмтир. Энемле не боло бергенин чат ла билбей турганымды кемге айдарым. Мыны билбеечи, көрбөөчи кижиде болуп жарым үнле кими ректенип кандый да кожонунг күүзин чыгарадым. Анаг анай турганча, энем айдат:

— Ол кижиде таңкычы болор керек. Бооро бир орустан түкке толуп алган таңкымнын кабортозын апарып бер. Мени берген деп айтпа. Бойунг ла тапкан бол, жү?

— А слер де берген дезем, не боло берер анаг?

— Же, бойунг ла тапкан бол.

— Же-же, бойым, бойым.

— Онын кийнинде ол Тогузан Тогузын база тили-оозы амырабас кижиде ине. Сен жаш кижиде оныла куучындажып та алып кайдарын, онын ордына ол бала-баркаларла ойноп-каткырып иштенип жүр...

Энемнинг мындый жакылтазы мени алаг кайкатты. Бу энем канайда берди деп, бойымнан бойым сурап, каруун таппай салдым. Энемнинг качан да болбогон кылыгына эмди алаг кайкап тура калдым. Кижиле куучындашпа деп, ол качан да айтпайтан эди. Карын, балам, улусла куучындажып, эптү-жөптү жүргени жакшы деп сүгүнип отуратан эди, а эмди? Карын, балам улустун эрмегин тындап, аай угатаны кижиде сүндирип жат деп, бажым сыймаарга турганда, бажымды бербей, мен уйала беретен эдим, а эмди? Жок-жок, энемде кандый да кижиде оңдобогодый неме бар ошкош, ол не андый болотон? Мен бу сурактын учына чыгар учурлу. Неме сураза, унчукпай баратанын мен баштапкы ла катап көрүп жадым. Айса мен жастыра сөс айттым энемжиде бе?! Жок, мынын аайына чыгар керек эмтир.

Мен бу сурактарды ончозын жажырып алала, Кадын ичин дөбөн атангам.

Эжиктен чыгып жадала, энемнен сурадым:

— Тогузан Тогууска беретен жалбракту таңкыгар кайда?

Энем бир тудам болор таңкыны берип жадала:

— Калак, бойым ла таптым де, анаг башка...

Каруузына нени айдар деп турганчам, энем менин үстим орто келди.

— Же, барбай нени сакып турун? Улустарын эмди кайда?

Энем та нени де јетире айтпай, жажырып ий турганын мен эмди жап-јарт билип алдым. Ол не андый болотон деп, ичине кәркышту тын түүп алып, эмди кажы ла кижинин эрмек-куучынын, анчада ла Тогузан Тогустын эрмегинен болгой, баскан базыдын да, алдында-гызы чылап, теп-тегин ајаарбай, а бу базыттан база та нени де билип ийерге, канча ойим өткүрдим...

Бис өзөк бажынаг атанарыста, кандый каанг, жараш жаскы күн турган эди. Је түште ойинег өткүре жылып, үшкендеп турганын те-гиндү эмес деп, байа энем де чап-чанкыр тенгериге көрүп, айткан эди. Эмди бис тал-түш киреде Кадын ичине түжүп келеристе, тенери чала бүрүнкүйленип, бастыра јер та нени де сакып јаткандый, тын-тырс јок тура берди. Удаган јокто ло ыраак кырлардын баштары борорып, кезем-кезем салкын согуп токтогон кийнинде, јаан-јаан јалбак кар бистинг үстисле араай айланыжып, табыжы јоктон күпүлдеп баш-тады.

Бу јашкан кар жаап келерде, байагы јар-јаак келеткен кырачы-лар бой-бойларына чала кыйык сөс билдирбезинег айдыжып башта-гылады:

— Байа айттым не, эмеш өзөк бажына сакый түжели деп, а слер десе...

— А бис не? Сенин адан ба, энег бе: мындый бол, мыны эт деп, кемге јарбынып турун? Айса кар көрбөөг бө?

— Керек онызында эмес — деп, Болчокмон болчондоп ло чыкты.

— А неде, је неде, айдарда? — деп, Тарпак тап эдип, туура көрди.

— А керек бот неде: бойынын бажыла јүрер керек, а слер десе...

— Ох, бу уулдын баштузын! Кижиле билбес чилеп...

— Немени учына јетире айдып үренер керек, а слерлер десе тук-турулала, тур кал јадаар. Байа ол бригадирдинг сөзин укпас керек болгон. Ол мында не бол турганын кайдан билер. Барзын ла деп, јанду айт сал јат, а слерлер онын сөзине тайанып алып, бери јанын-дагы кижини укпай јадыгар. Бойлороордын голова деп немерег јок. Го-ло-ва!

Кике деген чала тубалап куучындаар эмеен тууразынаг тырс берди: — А сен кайжын? Качан да кар көрбөгөн јауу ба, јаш көрбөгөн јауу ба?

Болчокмон кылчас эдип:

— Јау-уу, јау-уу!

— А сен улусла көп андышпай, јанар болзон, јан, мында се-ни тут турган кижиле јок. Эмди анда, јуулу-чакту јерде, бистинг улус кандый күчтер көр турганын билеринг бе? Кан төккүлеп, кара бажын салгылап јат, сен мында, сырай геройсып... — деп, Тарпак чала кадалган кептү сөзин божотколокто ло, будак чогуп алган аб-ралу Тогузан Тогузус бастыра бойы карга бастырып салган Кадын-ды јакалай јортуп келди.

— Же, өзөк бажында не солундар бар? — деп, ол төш бууны чечип болбой, узак бөкөндөп, кырачылардын кыйгак сөстөрүн кулагынын кырыла угуп турды. Учунда ла адынын абразын алала, оттын жанына басып келди.

— Ол анда изү чай-чуй бар эди. Этке-канга өткүрө изү неме ичип ийзеер, ол тен эмнен де артык ине.

— Бу бир Болчокмон, кар көрбөөн неме чилеп, карга-жутка бастырганына бис бурулу неме чилеп... — деп, Тарпак айдып жүреле, Тогузан Тогустын экелген будактарын оттын үстине тадыра чогул ийди. Анаг, айландыра көрүп: — Конор жер белетеер керек. Эмезе бого бир кандый бүркү айасту неме эдип алатан ба айса туку өрөги ол бир тураларга баратан ба? Мыны сананар керек ине. Анаг өскө, кар жааганына ачынып...

— Же, мында тыг да чуугужар неме жок ло, балдар. Жаскы күн жаап-жаап, жалт эдетен. Бүгүн мынайда теп ле тегин ачыныжып алзагар, а эртен дезе чап-чанкыр теңери болуп, изү күндеп берзе, бүгүнгү ачыныжаарга бойлороор эпжоксынараар. Мындый болор-болбос неме учун бой-бойоорго кату-кажыңыр сөс айдышпаар, уулдар. Мен жаңыла ла ол өрөги эски туралардын жанынан будактап жүрдим. Ичине кирзем, алдында бого кыра ижине иштеген бала-баркалардын ады-жолдорун кычырып, база катап көп неме керегинде санандым. Ол слердий уулдар жууга-чакка баргылап, кезиктеринен, божогон деп, бичик те келгендери бар, а өскөлбөри сыру-чап жок деп те эрмек-куучын бар, а база бирүлери тыг шыркалу деп те дегендери бар. Мениг де уулым ол от-калапту жуу-согушта, эмди төртинчи айга песме жок. А бу ла бого ло кожо ло иштеген болгон. — Тогузан Тогус мынайда айдып, тумчугынан суу эрин сагалына агып келерде, оны арчыычы кижиле болуп, көзин төмөн эдип, жажыра берди. Анаг туура көрүп, жөдүлдөп түкүреле, унчукты. — Эңир киргенче база бир эки абра болгодый будак жууп алар керек. Эртен турага жетире от үспеске. Мындый түрген келген кар таңары жууктан токтоп, айазар болор. А таңары жуукта соок тызырап та келбесе, же кемнинг кийими эмеш жука — калтыраш болор ло. Одындап алар керек.

Тогузан Тогустын мындый эрмегин угала, бирүзи де неме айтпай, изү чайдан ичкилеп, будактап алар дежип, атты катап жектилер. А мен дезе карган казанчыла кожо катап арбындада жарма кайнадар деп, оуда артып калдыс.

— Же, не борор калган туруг? Оттын жанына кургадынып, улустарга курсак-тамак белетеер, бас бери.

— А мен соокко тонбой ло турум. Эмеш ле сууга өткөм — деп айдала, байа эртен турадагы энемнинг кылыгы сагыжыма кирип ле келди. Акыр, оны озолодо айтпас, а база бир кандый да келишкедий ле өйдө мен оны араайынан сурап угарым. Же эм тура энемнинг берген бир эмеш таңкызын баштыгымнан кодороло,

туда береримде, карган казанчынын көзи тозырайып, чагкырайып келди. Алтай улустардын көп жарымызы кап ла кара эмезе күргүл көстү болот не, а бу Тогузан Тогус деп кижинин көзи чап ла чагкыр. Онын кийинде топ ло тозыр, чек ле бышпаган тожыла ошкош. Кичинек эчки сагалы маймыс-муймыс эдип, чай ичип отурган киж, мени жаңы көрүп ийген неме чилеп, шымыранган:

— Мыны кем берди, балам?

Меге «балам» деген сөсти база баштапкы ла катап айтты. Анайып айдарда, ичимле кандый да жылу неме ага бергендий, мелт эде бердим. Уним де кандый да жажу чыкты ошкош.

— Энем ле берген эди.

— Энен?

— Эйе.

— Чын ла эненг бе?

— Энем кандый да орустанг түкке толуп алган таңкызынан берген. Мен слерди шанга кырып таңкылаар киж, дееримде, энем мыны ол өрөкөнгө апарып бер деген.

— Айдарда өрөкөнгө деп айткан туру не.

— Эйе, өрөкөнгө деген, а өрөкөнгө дегениненг не боло берди. былар? — Жок, не де эмес — деп, ол көзин туура жагырып па айса чын ла тууразында кандый да неме бар ба, казанчы чала туура болды.

Анайда көңкөрө көрүп отурала, катап ла сурап жат:

— А слер Кан-Оозынан качан көч келдеер, балам?

Ол мени катап ла «балам» деп, байагызынан жымжак этире айтты. Мен бу сөстин учурын ондозом до, же кандый да сезилип турган жагыдын чек ле тудуп албай отурдым. А бир сананзам, жаан киж, кандый ла баланы «балам» дейтен эмей, анда нези коомой бар. «Ка, балам, мыны экел бер, ка, балам, оны экел бер» деп, туку Кан-Оозынын улустары мени жаантайын айбыланатан эмей. Онын учун бого керек албас деп, теп ле тегин этире качан көчүп келгенисти жартазам, улу тынып ийеле, бойына бойы ла айдынды ошкош:

— Бу жуула, чакла кожо бистерди жүрүм кайдөөн апарбады, канайып астыктырбады деер... А мен бойым да бу жууктарда бу алтайыма эбирдим не. Карын, удабастан жуу-чак токтоп, арткан-калгандар айыл-журтына эбиргилеп, жуулыжатан ой кел жаткан болбой.

— А слер кайда болгоноор? Энем слерди алдында бу жерде журтаган деп айткан эди.

— Эйе, мен бу жердин эмейим, балам. Бу ла жердин. Бабуш-камнын сөбги де мынаар бу жолдын кырында корымдап койгон жадыры... Бу Кадын суу, бу унчукпас кайалар, бу кайаларды кыптап өткөн орык жолдор меге туку ла алдынан бери таныш. Туку энен-адаг да жок тужынан бери мен бу жерлерди билер болгом.

Карганактын сөзүндө «ада» деген сөс угуларда, бойым да билбей калып айда салып ийген эмтирим:

— А менде ада жок.

— Адазы жок кижиге жер үстүндө жок, балам. Бастыра тынартыңду неме адалу-эзелүү, ага-карындашту. Сен эмди жаш эмезинг, ончозун ондоп жадың.

— А мен сураем.

— А сураем кижиде түңгөй ле ада бар. Сен агаш-таштан бүтпеген инег. Кижиге ле бол. Оноң өскөзү сеге не керек. Иштенип бил, кижиге эрмектешип бил, кедерлебей жүрүң — бастыра неме болор ине.

...Бис Тогузан Тогусла жарманы, чайды азып, кайнадып турганчаас, кырачылар үч абра будак тартып, одунунг жанына чоккылап ийдилер. А кар деп неме күпүлдегенче ле турды. Тен жер-теңери биригеле, тунуп калгандый ла — айландыра шык ла карангуй. Жаңгыс ла жаскы Кадын бойының үзүлбөс куучының бу ай-караңгуйдунг ортозында бир де селгени жогына куучындап жатты. Ол не керегинде болбогой? Улустар туку байа уйуктаарга жаткылай берген. Оттын жанында жаңгыс ла Тогузан Тогуслар отурды. Ол араай танкылап, чырыш төжин отко изидип, кезик-кезикте, та нени де угуп ийген чилеп, атпас эдип, табыжы жок жаап турган карды тыңдайт.

Мен мыны тууразынан көрүп, бир аразында Кадынды тыңдап, база бирде бүгүнгү болгон улустардың бой-бойларына кату кылык-жандарын сананадым.

...Жакшы өйдө — жакшы, жаман өйдө — жаман болуп кубула беретенин кайкайдым. Кожо ло жүрген, кожо ло иштеген, же не жетпей турган. Байа олардың бой-бойына кадалгылап тургандарын көрөлө, санандым: «Бу жүрүм кандый ылтам танытпас неме, улустар бой-бойларын канайып ондошпос. Бир бирүзү жастыртып ийгенин сезип, акыр, мен жастыртып ийдим деп, не агын-көгүн айтпас. Ончозун биле-тура жажырып, андышкылайтан кылык-жандары не керектүү? Жүрүмдү жеңилтердин, жарандылардың ордына, там ла там шак мынайда ла уурладып, күчтөң-күч билдирзин деп, эмеш ле ондубыс, эмеш жамылу жыттубыс тумчукты сан өрө тиркеп ийетенис ол не керектүү болбогой?...»

...Мен мынайда сананып, энемле экүни бир катап базынган учуралды эске алындым. Мен ол тужында та баштапкы, та экинчи класска барааткан ошкош эдим. Күс өй болгон. Школдон келзем ле, энем айтты: «Жолхоз картошканын үзе казып алган. Ол каскан жерди катап эжип эштеп көрөөк, балам. Айс-болзо, бир эмеш картоп табылар болор бо? Түргөндөп ий...» Мен чын ла энемле экү ол күн казып койгон жерден бир таарга арай ла толбос картошко таап, казып алган эдис. Жүктөнип алып, жанып кел жатканчаас, чала карангуй кир келген. Андый да болзо, энем мени чала мекелеген ай-

ас мактап айдат: «Же сен эмес болзо, мынча кирени табар бедис? Балам ырысту бүткен эмтир. Көрзөн, жок ло жерден арай ла бир таар эмес те, бу не аайлу неме деер. Эмди жакшы ла үрен, сөс уккур ла бол. Жу, балам?»

Мынайда барып жатканчаас, чек карануй кире берди. Анаг кийнисте атту кижн тирсилдеде жортуп келди.

— Бу кемдер?

Бис айдып бердис.

— Кайда жүргенеер, мындый тунде?

Картошканын ордын касканысты бир де жажыды жогынаг айдып бердис.

— Жок, слерлер картошканын ордын казып жүрген эмезигер, а слер оны уурдап касканаар. Картошкогорды бу атка артыгар. Эртен конторада куучындажарыс.

Энем удуга көп тө эрмек айтпай, байагы арай толбос таарыбысты сельсебеттин председателинин адына артып берген эди.

Энемнин үнинин тыркыража бергенин угала, менин де ыйым келип, айда салып ийген эдим:

— Бис чын ла энемле кожо касканыс, былар. Казып койгон жерден бедреп касканыс.

Ол менин сөзиме удуга:

— Бис фронтко картошко таппай жадыс, а слер дезе уурдан жадаар.

Жаан кижн мындый төгүн сөс айдарда, мен ол тужында чын ла ыйлап ийген эдим. А энем дезе мени бойына кабыра кучактап: «Алдырбас, балам. Фронтко керек болзо, канайдар — фронтко бербей а. Анда бистин ага-карындаштарыс, адаларыс — бастыразы анда, кем жок, ыйлаба».

Энем мени мынайда мекелеп, чүрчеде ле өкпөмди өчүрүп ийген эди. А менин көксимде артып калган неме — ол кижн бисти төгүне ле ууруга тутканы болгон. Уурдаганаар деп айтпай, мындый-мындый неме деп жартын айткан болзо, мен де, энем де эмдиге жетире көксисте андый ачуны албан кептү алып жүрбес эдибис. Же канайдар...

... Мен мыны сананып, бош уйуктап калтырым. Турайын дезем, кандый да уур неме базырып салгандый. Көзимди араай ачып, уйуктаачы кижн болуп, ончозын ла көрүп, угуп жадырым. Бот, кар да кар, эмтир: менин үстимде эки карышка шыдар. Отты жаан этире салгылап алган, кырачылар жар-жаак куучында, кем нени түженген, кем канайда улаарган ла тегине ле кокырлажып отургылары.

— Сен нени ле куучындайтан эмтирин. Айла жап-жарт этире эмей: «Акыр, акыр, Желечи, эмеш анда турзан. Бир ле неме айдайын. Желечи-ии!» — деп, кыйгыра салып, канай турган, Тарпак? А бот, үй кижинге кемди адап кыйгырганынды айткан болзом чы,

сеге де бот так (ус сабарыла мойнын чийе тартып) једиджер эди. Өзök бажына чыксаң, бир шилини тургуспайынчан, керек хуже-ден коомой болор.

— Је-је, Болчокмон. Сенин де кыйгы-кышкын тын ла тал-дама эмес ле. Орустап ол бригадирди неенле ашкарып турган эдинг. Андый јыду сөсти мен эненен чыккалы уксаан эдим. Оны алтайга көчүрүп ийзе, тен сенин јаныга кем де јууктабас болбой. Токто, уул, токто.

— А Кике эјебис кемнинг адын адап јат эмеш. «Миша, Мишутка!» Бу кем андый? Айла канайда эрке эмеш: Мишутка!

— А саа анызы не керек јуу? Кижини каткырtpа. И так кар-сан¹ аурјат јуу.

Былар мынайда кокырлажып отургылаганча, Тогузан Тогус та качан ок чайын кайнаткан, табылу төп үниле ајдат:

— Је кече тегине ле чуугужып турганаар. Көрзöөр дө, тегери канай килей баштады эмеш. Тен тегериде бир де кир јок болуп, сыдырыла берерге јазанып ийди. Түштинг кийни дöөн, айса-болзо, иштеп баштап ийереер, а?

Мен мыны угала, тургуза ла тура јүгүрдим. Чындап та, кечеги күн не де айы јок болгон деп, бу мындый тегерини көрүп канайып ајдарын. Көктамандар кардын алдынан баштарын көдүрүп албай, јалбрактарыла сары бүрчүктерин кумуп алган, терең-терең уйкуда эмтир. Кадынды јакалай карагайлар ак-сöг болгылап калган, телбек-телбек айан будактарында көбү карды араай-араай јайкап, кезикте ычкынгылап ийгилейт. Кучкаштар «бајы-бујы» дешкилеп, јаны ла чарчап тийген күннинг көзине ары-бери тир-киреде учулап, ойноп турдылар. А база öскөлөри јаландагы эки-јаңыс былтыргы кулузын-комыргайдын бажына отургылап алган, јайканып туруп, кожондоп ло јат, кожондоп ло јат. Бу кожон јараш јас келгени, јылу јакшынак күндер башталатанынын бел-гези деп, кижинин јүреги арјанына ла сезип, база та нени де јакшы-јакшы неме айдып ийер күүни келетен эмтир. Ол не, ол андый јараш, јакшынак сөс дегени? Менин јүрегим, чедендеп койгон неме чилеп, чарчалып, типилдеп, кайдöөн дө кычырат. Бодоп-бодоп, та неге де сүүнер күүним келди. Алдындагы јүрүмим јараштан-јараш, јакшыдан-јакшы билдирди. Мен бооро до ол керегинде база сананып туратам. «Јок, мен јүрүмимди, теп ле тегин неме чилеп, анаар ла јүрер күүним келбей јат. Мен ол керегинде туку качаннаг бери санангам. Мен керек десе туйказынаг үлгерлер де бичип јатканымды кем де билбес. Ол керегинде эм тура кемге де айтпазым. Је менин јүрегим кезикте ненин учун сыстап-сыстап ачып туратаны керегинде качан бирде бир онду сөзимди чыгара айдып салар болорым ба? Мен бу кату-уур јылдарда энемле кожо айылдардын эжигине јүрүп, кандый ла сөс уккам. Ол кере-

¹Карсан — карды.

гинде эриги жогынан айдар учурлу. Оны мен бойыма жажырып, ол жер дѳн кожо апарзам, кижн эмезим, мен јѳк ле тегине ле отоп, ѳлѳн-баргаа јйтен тындуга тѳней болорым. Јок-јок, мен анај ла јѳрер кѳѳним келбей јат. Мындыј кату ѳйгѳ учурабаган болзом, мен айса болзо, мынай жажыбас та эдим. Кезикте кѳзимнинг жажы айланыжып келетенин улуска кѳргѳспеске, туура болуп, тѳгѳне ле нени-нени эдеечи кижн боло бередим. Ол байа картошко керегинде тѳндеги санаама менин кѳзимнинг жажы мелтирей беренин былардын кемизи билетен эди. А ол керегинде ѳлгер ајасту сѳстѳр бичип алганымды былар база билгилебес ине.

Јылдар, јылдар! Коронду јылдар!

Эмди де јѳректен ала койот.

Эмди де кѳгѳстѳн сыстап, сыстап,

Та не де кејримде тура берет.

База бир кемге де айтпай, туйуксынып па, карузып па јѳрген санаамды качан бирде база кѳргѳзер эдим. Мени бѳгѳн керекке албай, теп ле тегин неме деп сананып јѳрген ол бир балага качан бирде коркышту јуук турала, бир эреенимди база айдарым. Је эм тура бойсын. Сананып, амадап јѳргенимди эм тура кемге де айтпазым да, караннаг бичип турганымды кемге де кѳргѳспезим де. Улус кижини не ле деп айдыжар. Эмезе мен ол санаама, амадуума јетпезим. «Ой, бу уул алдында мынай айдып, мактанып туратан эди, а эмди? Бастыра неме мууканыш бол калган, темей кѳбрѳш лѳ куру кей сѳс. Кижн немени озо баштап эдип, тудуп, кѳргѳзип беретен эмей...» Шак мындыј немелерден јалтанып јѳредим. Је акыр ла болзын, акыр ла болзын...

Арбадый кѳп конокты

Арыдарым мен сени.

Амадуумды бѳдѳрзин!

Амадуумды экелзин!

Ач-сагышла алдымды

Ачык-јарык кѳрѳйин,

Мойножотон ырысты

Бойым једип алайын.

Јѳрегимде јѳткѳѳ бар.

Јѳрѳѳимде кайкал бар.

ѳйлѳр ѳдѳп, айт берер,

Јылдар јылып, јай берер.

Мен мынайда бойыма бойым айдынып, Кадыннын бийик јарадында тургам. Јаскы Кадыннын екпиндѳ толкулары ѳшкѳрѳп келген улу кѳчин бадырбай, јарадынаг јарадына согулып, јылым кайалар ѳрѳ чурап чыгала, катап ла улу тынып, токынап болбой, телкем, телкем агып јатты. Тѳрѳл суумнын мындыј кѳчин кѳрѳп, бойымды кандый да тоозын ошкожымды ба эмезе мен андый кѳчтѳ не болбогоныма ба сананып, бу јараттагы бийик таштын бажында узак тура калган ошкожым: кийин јанымда табыш угулды:

— Э-эј, герой! Бу сен мында нени эт турган?

— Тегине ле.

— Сененг де болгойлорды Кадын кап ала койгон эмей! Ба-

жын айланала, сууга бардын, герой. Боожо-рульду, күлүк. Адын бар тут — деп, Болчокмон мени уйатаган айас кыйгырат.

— А не, иштеп баштайтаныс па?

— Подчиненный кижн командирден сурак сурабайтан, билеринг бе?

— Бу слер экү анда нени эдип турганаар? — деп, жаратка Тогузан Токус базып келди. — Мен кече айтпай кайттым: эртен туштин кийнинен иштеп баштаараар деп, көрдөөр бө, тенери кандый жараш, чап-чанкыр эмеш, а күн. Күн мынайда айаскан соондо, узак ойгө каангдар башталар. Олөнг деп неме эм чек тызырап чыгар. Эки-үч күннинг ле туркунына бу куу жер ногоон-торко боло бергей база. Баш ла болзын күн айасканына. Эмди сары танган ала ойто көс бозоргончо, энгир-түнге жетире иштеерге келижер.

Тогузан Токус мынайда айдала, мен жаар бурылып, баштапкы ла катап адымды адады:

— Сен, Туштажу, байадан бери улусла кожо жазап чайлап алар керек болгон, же кем жок, озор салдалар жазагылап турганча, быжу этире жармаланып ал. Урен ашту таарлар уур, көдүрерге балтыр эдинг арап ла тыгыбаган ине. Же күжүренип ле ий, эр кижн немеден жана баспайтан, чырмай ла.

Бис ол күн чын ла түкү карануйга жетире иштеген эдис.

А онын кийиндеги күндердеги иштерди оны тен неге түндер деер. Энгирде келзег, тал калгандый ла келерин, курсак та жазап ичип албай, мынаар ла мылырай береринг. Та качан тан ада беретен: карган казанчынын үни катап ла командирдий угулар:

— Турыгар! Турыгар! Чай белен.

Бу кыйгыны күнүн ле күнүн угарга келишти.

* * *

Өзөк бажынан Кадын ичине жетире жүк ле он эки бе, он үч пе беристе жер. Кижн сананганда, бу канчийан деер эди. А, чындап та, он эки ле беристе ине. Же мында, Тогузан Токус деген апшыйактын сөзиле болзо, бу кажы ла беристеде не болгонын билген болзоор, кезик-кезигине бажаардын түги атырайар эди. Же бу казанчы өрөкөн ол керегинде кожо иштегилеп турган кырачыларга бир де сөс эмдиге жетире ычкынгалак. Мындый ойдо оны да айдып алып кайдар дейтен бе кандый: оттын жанында танкылап ла отурар, каа-жаада Кадын дөөн кылчас эдер, онын кийинде катап канзазын соруп отурар.

Бу кижининг чын ады Алдырбас. А чоло атты ол бойы аданган деп, бастыразы билер. Кандый бир таныш эмес кижн онын ады-жолун сураганда: «Адым Алдырбас, сөбгим Тогузан Токус, адам Токна, энем Кымыскай» деп айдатан. Бойы мындый койон башту болуп калган кижининг ада-энезин база кем билеген эди. А айткан сөзинде «Тогузан Токус» деген сөс улуска канайда да каткымчылу угуларда,

улус оны жамандап та эмес, а оны эптү угуп, эмди көндүрө лө «Тогузан Тогус» дешкилеп жат.

Онын алдынан бери журтаган жери бу, Кадын ичи. Уйи мында божогон, жаан аказы актарга мында аттырган. Бу ла бого бойи да бычактын мизинег калган эмей. Сок жагыс Тутпас деген уулы фронтко база мынаг атанган. Бу бого келип, бала-баркага казан азып берейин деп, ол теп ле тегин этире суранбаган эди. Кижинин ичи-буурында не жүрбейтен, оны каранга не кемирбейтен — оны ончозын айдарга арай күчке келижер. Тогузан Тогус деп казанчы баштапкы катап бу Кадын ичи жаар түжерде, бастыразынан ла озолоп, абралу атту желдиртип ийген.

Бу бастыра улустаг озолоп неге мендеген кижн, торт ло кийнинен ары оны кем де сүрүжип келип жаткандый, адын бир селгени жогынан — тырс берип ийип, сыр женишле келип жатканын бир кезек эмеендер көрүп, кокырлаган да эмей:

— Тогузан Тогузаар тен канчын жииттереерден де ара калбайтан туру не. Айса Кадын ичинин кандый бир жайылып келген маралын үзерге мендеген болотон бо — жорык тын ла эмтир.

— Ой, уулдар бистин Тогузан Тогузыбыс туку качан жүре берген. Изи чек сооп калган жадыры — деп, Тарпак кечүдеги арбанын изин көрүп, чындап та, алаң кайкап айткан.

А ол не мендегенин, кемге, ненин учун озологонун кем де билбес болгон. Оны жагыс ла Алдырбас өгөөн бойи билер.

Кем-кем өзөк бажынан Кадын ичине түжүп келгежин, озо ло баштап үч пе, төрт пө кире туралар көрүнөр. Же бу туралар эмес, а туку ле кажы өйдөгн амбарлар болгон. Бу амбарларга алдында мөндүрдий кып ла кызыл буудай урулатан. Мында тараан да чачканда, кандый жакшы бүдетенин кезик-кезик каргандар эмдиге жетире эске алынгылап отургылайт.

Алдырбас өгөөн жолой келип жадала, алдындагы айлынын ордын, жолдын кырындагы корымдап салган уйинин сөөгин, он эки кире кижн аткан жерди, ол тоодо оны канайда штыкла кадаганын, агазын Айабасты актар танма эдип канайда аткылаганын жүк ле эске алынып, бу шын ичи жаар келип жаткан эди. Ол кайдага да токтобой, көндүрө ле бу, эскизи једип, чирип, толықтары балбарылып бараткан амбарларга мендеген. Бу амбарларда оны эмдиге јетире бу акжарыкла, албаты-јонло бириктирип турган жүрүминин үзүлбеген бир учугу бар. Ол учук неде дегежин — уулынын, Тутпастын, откалапту жуунун јеринен ийген псьмозында айдылган болгон. Ол псьмо шак мынайда башталып жат.

*...Ада! Мында не бол турганын айтпайын. Слер де андый неме-лерди алдында көп көргөнөөр. Онын учун көп кан, шыра, кыйын керегинде сөс керек јок. Айдарга турганым бу, ада. Бис эм адалу-уулду јердин үстинде эки ле кижн. Мен слерге бери атанар алдымда нени де айтпагам, эп јок болгон. Же эмди бу жүрүмди көрүп, өлүм-јидимди

сананып, бир де немедег жалтанбай да, коркыбай да, уялбай да бардым. Ненин учун десе бу жаңыла ла кожо танкылап, каткырып отурган нөкөриг папирозын ычкынып ийип, көзи жумула барып түшкенин көрүп, нени айтпадым, нени адабадым деер, ада. Бис Днепр сууну кечкенисти көргөн болзоор? Суу канла акты деп канай айдар. же онын ла бери жаны. Айдарда, мен слерге айдарга турганым мындый: ол Кадын ичинде тоолу туралар бар, ол тураларга, бир катап та болзо, барзаар. Анда, экинчи турада, нааралар сал койгон жанында эмес, а аяк-казан туратан жанында, потолоктон төмөн экинчи агашта менин бичигеним бар. Оны кычырыгар, аргалу болзогор, болушпазагар да, же тууразынан билдирбезинен көрүп-эштеп жүрген болзогор, ада. Бу жер үстинде жажын чакка артатан неме жок эмтир. А эмди канду жуулар өт жат... кем билер салымды. Мен алдында бу керегинде бир де неме сананбайтан эдим, же эмди эрик жокто, канайдар. Же бу ла жакылтамды бүдүрүп салыгар. Тен, кудай бу туру, ол амбарларга барып келигер. Бис анда колдорысты салганыс, кажы күнде, кандый айдагызын да бичип салганыс. Слер менин колымды танып ийереер. Балбанын кызы Торко чы, же бот, бис экүнинг колыс анда, а уулымнын ады Туштажу. Балада не коомой бар. Оорыбаза ла, аштап-суузабаза ла, өзүп-чыдап калбай база.

Эмди сананып жадым: ол тужында айылду-журтту бол калган болзом кайдадым деп. Канайда да келишпей ле калган неме.

Же, жакшы болзын, ада. Энемнин божогонын мен уккам. Кадын ичи алтайыма жүрзеер, энемнин сөөгинин үстине менин адымнан, шымыранып-эштеп өлөн-баргаа жулуп салыгар. Мен бодоп жадым: слер көп шыраны. кыйынды өткөн кижы бу кату ойди база өдө берер болороор деп. Слерде аржанынан аргадайтан алтайаар берген салымаар бар.

Же, жакшы болзын, ада. Уулыгар Тутпас. 1944 жыл, 12 октябрь.*

...Чындап та, ол күн Тогузан Тогус улустан озо келип, уулынын бичигенин кычырала, малтазыла чебер ойо чабала таарына сугул алган эмес бет. Ол озо ойо чаап алала, кажы ла букваны тирү немедий аякыктап отурды: «Көрзөөр дө, ол «күс» деген сөсти канай жаан этире бичиген эмеш. «К»-зынын куйругу жаан тегерик, «с»-тин куйругу кайдөөн барган эмеш. Экүнинг колдорынын салгандары кандый?» Ол мынайда айдып, бу бичип салган агашты эрдине апарган эди, анан тумчугына, анан чала ырада тудуп алала, жаңыскан жазап ла аякыктап, учында ла бөскө оройло, таарына салып алган. Онын жаан тазырак көстөри кенертке ле сыкыйып, та нени де ыраак-ыраак өйлөрдү эске алынгандай отурды.

Онон ол араай базып, көбүктелип, анданып, жылан кептү жылбырап, агып жаткан Кадынды аякыктап турды. Онон катап ла бу эски амбарларды канча ойгө көрбөөнике эригип калганын жажырбай, кажызынын ла толыгынан тудуп, эзендежип тургандый эжиктеринен тудуп, ойто жаан, бозогого отурала, кангазын кодорды. Онын бу ту-

дунып алган кангазы база тирүдий, бу өрөкөннинг карануй түндерде де, каан аяс та күндерде бойы бойыла куучындажып туратанын сок жагыс неме — бу карара күйүп калган кангазы билер.

Ол тилдү-оосту болгон болзо, бу кара бажы кажайып калган өрөкөн не керегинде сананып, не керегинде кими ректенип жүргенин качан да бажы собойтон кангазы — бу кижинин жүрүми керегинде ончозын-ончозын тоолоп берер эди, же, канайдар, андый салым жок то.

Алдырбас эжиктин бозоозына кангазын так-так этире чокыдып ийеле, шаңдалу танкызынын жараш жыдын жайылта танкылай берди. Анайып отуруп жадала, та не де сагыжына киргендий, капшай ла тура жүгүрип, чедендер жаар басты. Качан да чадыр айыл турган жердин ордына базып келеле, очок туратанын будынын бажыла чукчый тееп, бойына бойы айдынды: «Ба-таа, күли эмди кайдаг келзин... О, кудай, канча ой өткөн, канча суу аккан... кайдаг, кайдаг...» Анаг ол уйдың-койдың өтөги тенкейген жерге барып, учында ла эртен-бүгүн ле жыгылып калгадый жантийып калган чакыга жаба базып келди. Эмди ол үч үйелү чакыны айландыра базып, кажы ла үйезин сыймай согуп, катап ла кими ректенет: «Эрине адымды канча ла бого буулаган эдим. Канча жакшынак нөкөрлөримле бу чакыдан атангам да, жол-жорыгым ырысту болуп, бого канча катап сүүнип түшкен де эдим. А эмди олор кайда?.. Кайран жүрүм, кайран өйлөр, кайран Кадын алтайым...»

Ол ананг түрген-түрген чала кедери кобы өрө бастыр. Ол куу төнөштинг жанына жеделе, база ла узак-узак та нени де жагыла ла жерге түжүрип ийген неме чилеп, төнөштинг жанына эмгектеп, эмди тизеленип отура берди: «Кару агам, мен сеге катап ла келдим, сенин жыгылган жерин мында эди. Мен эмди катап ла көрүп отурум. Ол ло айыл турган жерден сен мында ат улаарып жүреринде сени канайып койгон эди. Мен сенин учун бир кезектериненг очингди алгам. Бу кату өйлөрдө сен менле кожо болгон болзон, ой, канча кире меге жеңил болор эди. Же канайдар. Же канайдар, мен жүрүмле эмдигенче ле куучындашкамча ла. Олүмди мен жүс катап чыктым, же эмди чала жер тайанарым көптөп жүрү... Уулым Тутпас фронтто... Оны ла сакып жадым. Уулымнын уулын, жымырткадый сок жагыс жаш немени, көрдим... Оны көрүп, эмди де жүрер күүним келет. Туштажуга, акыр, сен менин уулымнын уулы деп айтпазым. Эм тура айтпазым. Кандый-кандый оок-тобыр немелердин жартына чыгып алар керек. Кенертке ле кижиги баланы чочыдып, үркидип ийбезин деп мекележер керек...»

Алдырбас мынайда айдынып-айдынып, туку ырада базып барадала, ойто кайра бурылып: «Мен кыра ижи божогончо мында иштеерим, мен сеге эмди де көп катап келерим, эмди де айдылбаган көп-көп немелер бар, мен сеге эриги жогынан келип айдарым. Ончозын-ончозын айдарым...» — казанчы мынайда айдып, чала жүгүре баскан аяас абразы жаар баратты.

Удаган жокто ло Кадыннынг жарадынан көк-жажыл ыш тенери

өрб чоргый берди. Бу Тогузан Тогустын казан азып баштаган баштапкы күни болгон. Кырачылар чогулышкан-тиркелишкен эки абралу једип келерде, Тогузан Тогус туку качан чайын-чуйын кайнаткан, алдындагызына көрб эки катапка оморкок калган турды.

— Ба-таа, слерлердин база јорык болтыр, а! Туку качаннаг бери сакып јадым. Шүүн бар болзо, балык тудала, быжыр салар эдим, арга ла јок, шүүн деп неме јоктын керегинде чай кайнадып соотодым не. — Тогузан Тогус мынайда айдала, бойынын өскөн-чыккан төрөл јеринде узак болбогонуна ачынып та, је бүгүн, мындый јараш күнде, мындый јараш јаста, кенертке ле төрөл суузынын јанына от салып, бу мыны ончозын бойынын көзиле көрүп турганына сүүнгенин эмди чек јажырып албай, күлүмзиренген айас ајдат. — Бу, бу кайа-таштагы маралды көрзөөр — тен, чын ла, кызыл-јалбыш өрттин ле бойы ине. Мынаар бу үсти јанындагы туйук кобылар чек ле мангырып, мангырып јытан јат. Вот, кандый јылу күндер эмеш... А Кадынды көрзөөр, Кадынды! Кайа-таштын төжин онтодо, онтодо кутустанып, шулмустанып агып јатканын. Ба-таа!..

Тогузан Тогус эмеш көдүринилү сөс айдып ийгенине кемзине берди ошкош, ојто терлеп калган аттарды көрүп сананды: капшай быларды тужаар керек, туку кайдан келген. Арып-јобоп калган болор, јаскы немелерде тын да кайдан келер. Эмеш сула болгон болзо...

Ол күн кырачылар эниргери салдаларын јегеле, бир је ле деген акты эки катаптан айлангылап ийген эди.

Јаскыда баштапкы ла күн салданын кийнинен базарга кандый солун! Аттар да баштапкы күн ылгым немедий эмей. Јангыла ла боп-боро јер кенертке ле кап-кара килингий боло бергенине кижинин көзи сүүнер. Бу иш мынайда кайнай берерде, таандар, каргаалар та кайдан сескилеп ијетен, качан ок кыранын үстиле кара самолеттор чылап, кайыгылап-кайыгылап, табыжы јоктон килин-кара тобракка отургылай берет. Анаг олор анда табылу баскылап түкү ле энир киргенче кырачыларла кожо та нени де эдерге болужып тургандый жүргүлейт. Кырачылар эки де катап айланган болзо, је бир је ле деген ак карара берди. Јангыс ла карара берген эмес, а кандый да јаан кара неме тынып јаткандый, булап јатты. Бу чыкту јер булап-булап, јылу тыныжыла салдачылардын јаскы тотко карара јидиртип койгон чырайларын, јара кадып, терези кокпыланып турган эриндерин эрке-јылу эзинле кожо сыймай согот. Болчокмон аттарын токтодып ијеле, бир ууш кире тобракты алаканыла салала, оны тынду немеге бодоп, чын ла јар-јаак эрмектежет:

— Ба-таа, сенин јајаайынды! Тен тирү неме болбой мынызы — кандый ајыраш неме эди. Чек кижинин каткызы келер! Бого аш бүтпей, не бүдер база! Эх, бу көрмөстин сарбаалары ла буксоватьт этпей, түрген-түкей баскылайтан болзо, бис удатпазыс — Баштапкы майды өзök бажында байрамдаарыс. Күн мындый ла тур беретен болзо, бис тен, чүрчеден ле. Хороший аш болор керек, отличный... —

Болчокмон тобракла мынайда куучындажала, ойто боожозын силке тартып: — Ну-ну, но-но, сектер! — деп, аттардын үстеле камчызын айландырып, кайалардын өзөк-буурын торгылта жырс берип ийди. Мындай жырс эткен камчынын жырсылдаштары туку ле бозом киргенче үзүги жогынан жазырагылап турган эди.

Мынайда баштапкы күн бир эмеш кыра сүрүп ийген улустар талт-малт куучындажып: кемнинг салдазынын мизи эмезе бычагы коомой бо, кемизинин ады чала кедерлеген бе, кемизинин жаш буузы үзүлгөн, кемизинин комыды ат алып ийген, бир сөслө, көп-көп тутактар бу ла энгирде билдирилип келди.

Анан салдачылар чайлап-чуйлап алала, туку алдында жылдарда бу Кадын ичи дөөн кемдерди кыра сүрдүрүп ийетени керегинде ле онон до өскө болгон учурлар керегинде куучындажып жаттылар.

Ай тапту ла өксөп чыгып келип жатты. Одоштой туулардын көлөткөлөри, ай чыккан сайын, там ла там бойы жаар тыыдынып, учуучында чек бойларына жапшынгылай берген кийнинде, бастыра Кадын ичи чек ле ак-сөн тура берди. Туштий айдын дейтен ой бу эмтир. Бастыра жер амыр-амыр. Тенгеридеги мун жылдыстар тиркиреде каткырыжа бергендий: чип-чикеде үстиндези бозырайыжар, а онон арыгызы быдырай берет.

Бу мындай өйдө жангыс ла Кадын бойынын куучынын бир де эндетпей, күч эдип кайаларды тажып, меч эдип кайра түжүп, эленчактын чөрчөгүн үзүги жогынан жагыдан айдып жадат. Кижинин бу суунын жарадына жатканда, озо ло баштап онын табыжына чаптыксынантан эмей, а онын кийнинде кандый да табышка үрене беретен эмтир. Улустар чала тымый берген кийнинде, оттын жанында коночы болуп содойо берген Тогузан Токус бу тымыкты буза сокты:

— Мынай иштеп жүргени кандый жакшы. Иш — кижинин жыргалы дегени чын ок болор. Мен бооро уулымнан письмо аларымда, шак ла ол керегинде база айткан. Та-ай, эмди ле түни-түжиле иштеген болзом дейт. Кайран, кайран иш деген жыргал кайда не деп канча-канча катап айткан. А эмди сананып келзем, чындап та, кижинин сооды, кижинин сүүнчизи, каткызы, ырыс деген көскө көрүнбес, колго тудулбас немелер шак ла кижинин эн жуук эш-нөкөриндий, ада-энезиндий карудан кару неме иш деп неме эмтир. Көрзөгөр дө, бүгүн бир ле кичинек иштенип ийгенеер. Устине баштапкы ла күн кыра сүргөн болзын — бу тен жаан-жаан сүүнчи...

Бу өйдө Тогузан Токустын мынайда айдып отурганын кемизи де укпаган: кырачылар туку качан уйуктагылап калган. Ого кем де каруун эмезе удуга кем-кемизи бир де сөс ычкынбаста, казанчы катап суу экелип, чай тургузала, төгннин бажы өрө тужап салган аттар көрөргө одыргак жолло белин жүктенген, табыланбай-эштебей чыгып отурды.

...Бу օйдօ ыраак кўнбадышта јер ле тенгери бириге бергедий от алыжып турган օй. Бу օйдօ онын уулы Тутпас бойнын нօкօрлօри ле кожо кандый да састу јерле курлага јетире тўже-тўже баргылап јатты. Шылыражып, шайт-майт эдип, алдында, кийинде, эки јанында онын нօкօрлօри уур тынгылап, ыраак јок шаркырап агып јаткан суунын јаны јаар ла баргылап јат ошкош. Снарядтар кайдан да сыйкырада кожондоп келип јатканы угулып турарда, ончолоры ла кожо бир уунда саска кօнкօрօ јыгылгылап, катап ла օйто туруп, ичкери јўгўргилейт. Ол нօкօрлօриле кожо јаан эмес суунын јарадына једип-јетпей ле јўрерде, одоштой јараттан коркышту тыг, ургун јааш болду адыш башталды. «Јадыгар!» деген команда угуларда ла, ончолоры ла јерге јапшына бергедий емезе кичинек тоозын ошкош бололо, онын алды дօн кире бергедий, ончозы ла јап этилер. Тутпастын ўстиле кандый кожонду октор օтпօй турган деер. Ол кօнкօрօ јыгылган јеринег эрдиле кара тобракты кармай алып, тыг тиштенип алды. Бастыра јўрўм, кызыл тыны бу тиштенип алган кара тобракта ошкош. Устиле канча да кире октор кожондошсын, је оны бу кара тобрак օлօргօ тўней ле бербестий. Тутпас јангыс ла тижиле эмес, а эки колыла кара јерди тыг ууштанып алганы база ла коркышту быжу шибеедий билдирди. Оны бу алдында канай билбеен болотон. Шақ ла бу օйдօ ол бойнын тынын, кайран јўрўмин бу јерле коркышту бек, коркышту тыг колбуда деп јангыла ла јап-јарт билип ийди. Јўрўмнин учурын јангыла ла ондоды, бу мындый օй эмес болзо, ол, айса-болзо, качан да бу керегинде билбес эди. Јартап айтса, јўрўмди ол билерин билбей кайтсын, је мындый јап-јарт этире билери та кандый болбогой.

Экинчизинде, база бир јап-јарт билип алган немези — ол јер-ененин јылу-тынчу јалакай јыды. Мындый амтанду јараш јытты тўкў ле кичинек тужында, энезинин койнына јылу-јылу уйуктап јадарда, сезетен эди. Энезинин јылу койнынан айрылып албай, јажып-јаулып, тату-тату уйуктап јадатаны кандый ыраак, кандый јараш ла куулгазынду чօрчօктий. Эмди ол катап ла кичинек јаш тужындый боло берген болзом деп, кандый кўнзейт эмеш: энезинин мойнынан тыг кучактанала, катап амыр-энчў уйуктаган болзом деп, кօзин јумала, кара јерди калганчы катаптый тарый-тарый окшоп, јытап јатты.

Одоштой јараттан адыш бир де серибей, пулеметтын тыныжы кезекке де ўзўлбей турды. Тутпас эмди јўзўн-јўўрлеп кожондоп, ўстиле օдўп јаткан октордын сыйкылдууш ўндерин угуп, тўкў ле алдында чадыр айлынын тышкарызында угулатан ўндерди сананат. Ол тужында Тутпас јаан јааштын алдында будак оындарын иргеге чогып, кўкўрт угуп ийеле, тулунын сыйманып, отко арчын салып турган энезин айландыра јўгўрип, капшай некейдин алдына киреек деп јажып турганы, бу օйдօ та не де сагыжына кирди. Јок, ол бу октордын

кожоңынан алдындагызын бир де эндетпей, көксине алып жүрген эмтир. Энезиле экү некейдин алдына жалкын-күзүртти тынгадап жадарда, тышкары он кире оогош балдарлу такаа чадырга кирерге не болбойтон эди. Эмди ле үстиле «цыйт-цыйт, цыйт-цыйт» эткилеп турган октордын үниндий оогош сыпушкалар тышкары база «цып-цып, цып-цып» дешкилеп, кирер-барар јерин таппай, чуркуража бергенин Тутпас сананып јада, бойына бойы ла кимиректенет: Таай база ла андый ургун јааш јаабайтан болзо, база ла мындый «цып-цып, цып-цып» деген үндерди укпайтан болзом кайдат, калак ла де, калак ла де. Кичинек сыпушкалар, сыйкылдашпаар, жалкын-күкүрт, жызырабаар». Мынай айдардын кажы ла јанында катап ла кайдан да снарядтын сыгырып клееткенин јап-јарт угуп ийеле, ол јердин алды дөөн кире бергедий, көзин тырс ла јумала, кайдаар да чөңгө берди ошкош. Та не де јырс эткен эди, анаг ары ол нени де сеспей калды. Адыш эмеш селирей берерде, нөкөрлөри јер базып салган Тутпасты тобрактын алдынан кодорып, айдышты:

— Је, божоп калган эмтир. Командирге айдар керек. Бажынан кан агып јат, байла осколка бажына тийген болор. Акыр, мыны эмеш туура сүүртеп салактар, анаг башка јыду кангтыр сопокторлу өштүңин калыг ылтаңдары нөкөрстинг жүзине баспазын. Аргалу болзо, ологро алтатпас та керек.

— Чын-чын, эдүлерге алтатпас та керек. Јыгылган солдат аручек болотон јанду — деп, база бирүзи јөмөшти.

Тутпас нөкөрлөринин бу эрмектерин ончозын угуп јаткан. Је сок јангс неме — оны та не де тын базырып салгандый, өрө туруп болбойт. Эрмектенейин дегенде — оозы та ненин де учун ачылбай, тили кургап калгандый — бир де сөс айдып албай јатты. Керек дезе, көзин де ачып албайт. «Бу кижии мынайда ла биле-тура өлүп калат эмеш пе?! Јок-јок, өлөр лө күүним јок. Бу нөкөрлөрим мени канай јакшы көрбөй турган болотон, бу мен тирү инем, кичинек ле кыймыктадып ийетен болзо кайдар, је тен бир ле кичинек, сабардын ла бажыла мынаар эдип ийзе кайдар.

— Мени таштабаар, таштабаар, најыларым. Эмди ле тургузып ийзеер, неден де јалтанбазым, слер учун кызыл тыным бир де кыс-канбазым — өштүге, мылтыкка, окко удур барарым. Неден де јалтанбазым, сок ло јангс сурагым: кичинек ле болужып ийген болзоор...» Ол мынайда айдынып албай јатканча, катап ла кайдан да снарядтын кожоңы угулып клеетти, анаг тууразында катап ла јырс ла неме унчуккан чылаган эди, анаг ары ол нени де билбей калды. Не болгон, кайткан? Нөкөрлөри кайда? Байа таг кажайып клееткен эди. Шык-мак ла болгон кийинде... та канча өй өткөн, та не болгон... бойы та кайда... Ненин учун коркышту изү? Суу ла керек, кичинек ле суу болгон болзо, кичине-ек ле, бир ле тамчы.

Тутпас мыны та чын сананып турган, та түш јеринде бе кандый, ол бойына бойы бүдүнбей, та канайда да кыймыктанып ийди ошкош.

Чын ла, кыймыктанып ийген эмтир, ол көзин ачып ийди, чып ла чын, ачып ийген эмтир — үстинде булуттар барадыры. Ак куулар ошкош, болчок, болчок булуттар. Тенери чап ла чанкыр туру. Чике ле үстинде күн, чып ла чын, күн эмтир.

Эмди ол, акыр, канайып калгам деп бойына бойы бүдүнбей, баштап сабарларын кыймыктатты, онон буттарынын сабарларын, онон мойны тужын. Акыр, бу не бол калгам деп, колын жүзине апарала, сыймай согордо, алаканында кандый да кара неме көрүнди, жазап ла көрүп жаткажын — кан эмтир.

Айландыра ыг-шыг. Тен бого качан да, не де болбогон неме ошкош. Узун-узун камыштын ортозы жер эмтир. Ыраак жокто суунун шыркыраган табыжы бар. Кайда да ыраакта күүк эдип, жайгы кучкаштар сыйкылдажат. Бастыра жер, айландыра не де болбоон чылап, амыр-амыр жатты.

Тутпас турайын деген бойынча, өңдөйип ле жүреле, көзининг алдында жер келтейе бергендий, барып түшти. Эмди ол катап ла өрбө өңдөйөт, же та ненин де учун туруп ла чыкканда, жер жайбас эде берген чилейт, бу жер оны бойынан туура чачып ийерге турган неме ошкош. Ол, шак ла неме болбосто, эмди төрттамандап, суу жаар жылып баратты. Тен сууга ла жетсе, үезин тынып ийгедий, акыр ла деп, кекене-кекене сууга жууктап келди. Көргөжин, суу бу ла агып, тыйтылдада каткырып, кезикте кожондогон айас та нени де айдарга шулуруп-шулурбайт. Капшай, бери кел, мен бу, мен белен дегендий үн угулды ошкош: ол катап ла түргөн-түргөн жылып, агып жаткан суунун сай таштарына колын апарып салала, жылардын кажы ла жанында, кайда да шын-нги эткен табыш угулып калган ошкош эди, онын кийнинде ол база ла нени де көрбөй, сеспей, укпай тымып калды.

...База та канча өй өткөн болбой, ол кандый да терен уйкудан ойгонгондый, бажын көдүрүп келеле, катап ла суунун оогош сайына ыккынып ийди. Бажын көдүрбей жадып көзин ачкайжын, ол бастыра бойы та кандый да кызыл болуп калтыр. Тутпас жарым ла метр сууга жетире жылып аларга канча кире арга-күчин чыгарганын кем де оңдоп болбос болор. Ол бу жүрүминде мындый уур ишти качан да этпеген ошкош. Бастыра бойы тыркыражып келеле, кичинек ле жыган ла жерде, кадып калган эриндери суунун сыраңгай ла жанындагы баштапкы оок таштарга жапшына берди. Билдирер-билдирбес чакпыныла суу бир келип, бир келбей, оныла андыжып тургандый, кыйнап жатты.

Ол анайда-анайда сууны эмип-эмип, көзи-бажы жарый түшти: жер байа борозымак болгон ошкош эди, эмди десе айландыра жералтай жап-жажыл, тенери чап-чанкыр, кучкаштардын үндери жап-жарт угулат. Ол тыг кыймыктанбай, айландыра не-немени ончозын ширтей берди. Оны тыг шыркалап салганын эмди ол жап-жарт билди. Байа бир ле тарый аткан мылтыктын табыжын сагыжы энделтелек-

те жап-жарт угуп ийген чилеген. Ол не болотон, кем мени көкө түште аткан деп сананып жада, катап ла айландыра жерди ширтей берди.

Суунун бу жарадыла камыштан өскө неме билдирбейт, а ол жадын өрө эки-жагыс тоолу карагайлар турды. Ол карагайлардын та кажызында да күүк эдип турарда, оны жазап угар деп, карагайлардын кажызында эдип туру не деп ширте ле ширте, көр лө көр, тындалан ла тындалан. Анайып көрүп жаткажын, ортозындагы жык эткен бүрлү акан будактарлу карагайдын та кажы да будагы селес эдип калды ошкош. Ол эмди байагызынан тым болуп, кыймыктанган будакты кетешти. База ла көрүп жаткажын, байагы будак алдындагызынан тын серпиле берди. Бу не атазы деп, будактын төзи жапшыра лаптап ла туруп көргөжин — «күлүгин» бу ла отуры.

Тутпас бу өйдө, байагызы чылап, мендебей, карын өлгөн кижиболуп, тым жадып алала, мылтыгын курынан билдирбезинен сүүртеди. Анайып-анайып мылтыгын жазап алала, карагайдын будагында отурган көк-жакыл кийимдү «күүгешти» каруулга ала ла койды. Ойинен өткүре узак шыкаганда кандый да кайучы немени жазып ийетен. Онын учун ол бир кезекке мылтыгын салала, амыранып алды. Эмди катап «күүгешти» каруулга кийдирген ле жерде, ус сабары мажыны жымжак этире көмө тутты. Мажыла кожо байагы «күүгеш» карагайдын талортозынан күлүрөп, жерге күч эдип калды.

Тутпас анайда бозом киргенче камыштын ортозында жаткан. Шыркалу бажын суула јунуп, тагып алды. Анайып туруп ол байагы карагайы жаар уулу бир эмештен жылып, кезик жерге төрттамандап барып жаткажын, бу тууразында кижинин онтузы угулды ошкош. Ол мылтыгын белетеп алып, тындалана берди. Уккажын: улустар кими ректежет ошкош. Акыр, бу немецтер болор бо деп, жазап ла тындалагажын, орустап куучындажат. «Братцы, не могу. Оставьте меня, оставьте, братцы...» — бу сөстөрдү Тутпас жап-жарт угуп ийеле, жүреги сүүнип чыкты. Ол анан коркыш-эш јогынан түрген ле жылган айас келгежин, нөкөрлөри мында отурды. Наливайко деген сержантты тын шыркалап салган эмтир. Шырказы ичинде... Божоп албай, кыйналып јатты. Тутпасты нөкөрлөри көрлө, алан кайкагылап, оны ууй тудуп келди. Не болгонын, олардын үндерин угуп јатканын ла учында ла канайда шыркататканын, онын кийнинде карагайдын төзиндеги күлүрөп калган јемидине барып јатканын, ол ончозын-ончозын куучындап берди...

ЛИИТТЕРДИҢ ТОЛЫҒЫ

Карыш Кергилев

Бу автордың үлгерлериле кычыраачы баштапкы ла катап таныжып јат. Ол эми Новоалтайскта журукчылардың училищезинде уренет. Карыш журукчының јүзүи-бигдү будугыи, бичичиниң кеең-чүмдү сөстөрин бириктирип, јакшынак једимге једер деп ижеведис.

ОЙТО ЛО БҮГҮН...

Качашкан бедин, кара көстөринг
Канайып мени ондобос болды?
Ойто ло бүгүн — кемниң бу кооды? —
Ол ло бойым унчукпас өдөрим.

Сүүштинг жылдызы јаста дежер,
Сүмелү мекелеш бу, болбайсын.
Јүк каларда кайттың, кыс кижии,
Јүрегим типилтин билбей сен?

Мен билерим, сениң де јүрегинг
Мениң адымды көп адаган.
Сен билеринг, мениң сөстөрим
Сысту јүрегинг көп кадаган.

Кандый јакшы бу јүрүмде
Качан да ондобос кемзиниш бары.
Кандый шыра бу сүүште —
Катап ла айдынбай
Кайра барары...

ЈУРҰМ — МӨҢКУЛИК ТАЛАЙ

Сузуп ичкен кутук суум,
Сурагыма каруу бер.
Нениг учун бу јүрүм
Мөңкүлик эди, айдып бер.
...Эне-Жер тамырыла
Мен көп аккам.
Бу суракка карууны
Көп айткам.
Болгом Иран, Иракта,
База јайым Вьетнамда,
Кара Кыдат јеринде,
Куба, Лаос, Чилиде...
Тербезен деп бодобо,
Телекейди эбиргем.
Јорыкта эмеш јобогом,
Је ук нени экелгем:
Ортолык јеринг эмдиге
Олыды јок онтошто.
Кижилик чурайт јеткерге,
Кинчеги — чак, өштөштө.
Бу тибиртке чыдабай,
Жер силкинет, билип ал.
Бу силкишке чым јатпай,
Тенистерин чайбалат.
Кан төгүжет каандар,
Казыр бүткен көстөри кан!
Салым эмес, канайдар,
Санаазын кама курчаган...
Је Амыр-Энчү, Јайым — деп
Ак Телекей тартыжат.
Төрөл! Јүрүм учун — деп,
Туруп чыккан јенижет...
Јүрүм — талай, агын суу, —
Ол качан да божобос.
Јайым учун тартыжу —
Ол чактарга токтобос!

ПОЭТТИҢ СӨӨГИНДЕ

«Седег башту Себинин бажына
Сөөгүмди мениң слер жууп койоор!»

Л. Кокышев.

Себи ажызы гөрдөткөн ыраак, аалга,
Седег мөштөри каруулда турулар.
Слерди олоп санап та калган,
Слерге санааркап буурайган туулар.

Сөөгөөрдин жанына бойымла кожо
Себи мөжинин бүрин экелдим.
Сөзиме үзеери нени же кожор?
Сеелген карды мөңкүдөн эжедим.

Баарчыктар удабас учкулап келер,
Балаарга, бойоорго сонедин экелер...
Кунукчыл шуулаган жаражай талда,
Куучындайт Слерге солунун. Балдар
Сөөгөөрдин үстине чечектер салат,
Сүрекей карузып мында турат..

Сүүген нөкөрлөрөөр, жоктоп,
Сүре жуулыжып бого айылдайт.
Бажаардын жанында Слерди сананып,
Бажында бөрүтин араай суургылайт...

Улаган боочызы Себиге биригип,
Улу поэtti жаантайын сакыыр.
Калыгыс сүүген уулынын керезин
Качан бирде тургузып салар.

Бу улгерчининг чумдемели «Алтайдын Чолмоны» газетке чыгып, областной радио до ажыра жарлалган. Эмди тура ол албаты-жон ортодо элбек жар да алынбаган болзо, је јит кижининг эдип-тудатаны, амадаган амадузы, айдатан агару сөзя ончозы алдында деп бүдедис.

ЧАКПЫНДАЛЫП ӨЛӨНДӨР...

Чакпындалып өлөндөр
Кырландарла жарыжат.
Куулгазынду салкындар
Кулузынга илинет.

Жаландарда чечектер
Жүзүн отло имдежет.
Жараш жыды жытанып,
Жодро көөркий үргүлейт.

Тенгерининг кереби —
Булут — жүзет бийикте.
Тенкейишкен тууларга
Туман конот кезикте.

* * *

Эртен тура өзөктөр
Азып, туман гарткылайт.
Эзендежип, жалаңдар
Эрү кейле тынгылайт.

Ээлгир будак бажыла
Эригип, салкын ойноды.
Калапту суунын кожонгы
Тайгаларды ойгосты.

* * *

Оролып барган кобыда
Туман бурлап кайнаган.
Көнгөкорилген өзөктө
Көнү жааштар ыйлаган.

Кысталышкан кайалар
Кичинек журтты курчаган.
Чаксыраткан санаалар
Туманга азып кыйналган.

* * *

Эрте күстин жааштары
Жабынчыла бијелейт.
Кунукчылду табырап,
Көзнөккө келип согулат.

Түнде түүлген санаалар
Түште амыр не бербейт?
Кунукчылду жааштарла
Кубулып катап не келет?

Саргарып калган жалбрактар
Санааркап, жерде жаткылайт.
Салактадып баштарын
Теректер жаашка јунгулайт.

Күски салкын калактап,
Кижинин жүрегин јандырат.
Жабынчыла тадырап,
Жүрекке жааштар не тамат?

* * *

Көк тегери түбиле
Ак булуттар жүскүлейт.
Бийик, бийик тууларга,
Арыганда, конгылайт.

Корболонып, кайындар
Түн ортодо јайылат.

Алтын айдын каткызы
Күмүш сууда эжинет.

Элик балазын эчидип,
Сергелен базат јалагда.
Карануй түнди чочыдып,
Уку онтойт аркада.

БЕШҮЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛАРЫ

САЛЫМЫНЫҢ ЭЭЛЕРИ

Чыбаа. Бу Кулады-Бажында эн жараш ла күскиде мал одор-лдорго жарамыкту јер. Бис бу јерге күскиде келзебис, мында Сепсен Майманович Борсуковтын билези эмизип бозулар өскүрип турган ак башту казах уйларды кабырып турган эмтир. Олор кичееп турган уйлардын ла чарлардын семиргени сүреен тын, бозулары да ардак. Кезик чарларды көрзөг, бир тоннага јуук беске баскадый.

Айыл ээзи үй кижии — Кымыс Тодошевна эртен тура уйларын саап, бозуларын эмзип базып јүрди. Анча-мынча ой өткөн согында, мотоциклдин тиркиреген табыжы угулган. Көрзөбис, Кулады јанынан «Урал» мотоциклдү кижии келип јат. Ол бу биленин јаан уулы Јорыкчы эмтир. Фуфайказын белдестенип, колында көнөк тудынган энези Јорыкчынын једип келеле, токтоп јатканын көрүп, ајарулу тындалайла, айтты: «Бу сенин мотоциклининг моторынын иштежинде кандый да шакылдаш бар. Јорторго јарабас. Тургуза ла ачып көрөр керек». Уулы јөпсинген аясту айтты: «Эне, эмди ле лаптап көрөйин. Андый шатылдаган табышты мен кечеги күннен бери угуп јадым».

Јорыкчы мотордын сол јанындагы цилиндринин јабузын ачып ийеле, јазап шингдеп көрүп ийзе, чындап та клапаны божоп калган эмтир.

Бу учурал мени мал кичееп јүрген ле јажы јаанай берген үй кижии техниканы кандый јакшы ондоп јат деп сүреен кайкаткан.

Бис олордын айлында конгон эдис. Узун тунди кыскартып база куучындашкан ла эдис. Је Сепсен Маймановичтин де, Кымыс Тодошевнанын да куучынынан олор техникала иштегендери билдирбеген. Ончо ло куучын бала-барка, мал-аш, колхозтогы айалга, јерлештер керегинде болгон.

Је Кымыс Тодошевнанын техниканы кижинин ич-санаазын ондогоны чылап билип јатканы мени јилбиркетти.

Иштен эмеш бош өйдө бис турлудагы төрт канатту айылга кирип, чай ичкен ортозына жадын-жүрүм, өткөн лө эмдиги ой керегинде куучындажа бердис. Онон арыгызын айыл ээзи улустын сөстөриле улалтса, жарт болор деп бодойдым.

Кымыс Тодошевна:

— Слер мениг чыккан-өскөн јерим, жадын-жүрүмим ле ижим-тожим керегинде сурап жадыгар. Эмеш куучындап берейин.

Мен 1920 жылда Кулады-Важында Ак-Кем деп јерде чыккам. Адамды мен јакшы билерим, ол Агидинов Диун деп кижн болгон, энемди дезе билбезим: мен кабайда јадарымда өлүп калган. Мени Төкрөш эјем өскүрген. Ол уй саачы болуп иштеп туратан. Бойы ачык-јарык, сүрекеј балазак ла иштеңкеј кижн болгон. Онон ол Талбас деп кижиге барала, үч балала болгон. Мен олорто кожо ло јаанагам. Јестем де балдарга буурзак, иштеңкеј малчы, јалакај кижн болгон, је јууга барала, анда јен јастанып јада калган. Эјем балдарын өскүрип алган, кызы Оспанова Маңылай эмди медфельдшер, экинчи балазы Акчина Мете — Јолодогы орто школдун завучы.

Эјем мени үредип аларга база шыралаган ла эди. Анайып мен Куладыдагы баштамы школды божодоло, Ондойго јеткем, анда 5—6 класстарды үренип божотком. Ол өйдө, Ада-Төрөл учун Улуу јууныг алдында, бу јаан үредү болгон ине. Бисти үреткен үредүчилердинг кезиги бойлоры да јүк ле 7—8 класс үредүлү улус болгон.

Је бала тужым эрте божогон. Он төрт јаштуда мен Папардэнин адыла адалган колхозто малчы болуп иштей бергем, учетчик те болгом, уй саачылардын бригадирине де мени тургускандар. Шак ла бу тужында мен комсомолго киргем.

Онон бистинг аймакта, бастыра ороондо чылап ок, «Комсомол кыстар — тракторго!» деген кычыру јангылана берген. Ондой аймактын ондор тоолу кыстары трактористтер болорго күүнзегендер. Мени озочыл комсомол дейле, аймактын комсомолы 1939 жылда Талменка јаар трактористтердинг курсына ийген. Биске, туу јердин бажынаг келген улуска, трактор сүреен кайкамчылу ла чүмдү неме деп бодолгон. Је бис, өктөм улус, онын јажыттарын ондоп аларга чырмайган ла эдис.

Курсты божодоло, мен Боочы јуртка, «Сталинский Конституция» колхозко тракторист болуп иштеп келгем. Газогенераторлу тракторло иштегем. Је не деер. Кайыг чуркаларды тракторный бригадага букала тартып тургандар. Оны трактордын от салар јазалына саларга колдын сабарларынын терези кайра сыйрыла беретен. Канчын јиит тужыста кожонбыла тракторист болуп кожо иштеген кыстардан эмди јүк ле Иженерова Јакшылай арткан, ол Ондойдо јуртап јат. Аркандары божоп калдылар. Бистинг бригадирис болуп Солонешенский районног келген Иван деп атту орус

кижи иштеген, онын кийинде бисти, трактористтерди, Змановский Арсентий деп кизи башкарган.

Жуунын алдында ла жуунын баштапкы жылдарында мен Куладыда Папардэнинг адыла адалган колхозто тракторист болгом. Жуу ойиндеги ишти Слер бойыгар билеригер: тунди-түшти ылгабас, түни-түжиле иштеер. Оныла коштой совет черүчилерге жылу кийим түүри, көктөбри ле улустан жууры кайда. Ол ончозы комсомолдын агару кереги болгон. 1942 жылда мени партияга алгандар. Онон бери төртөн жылды ажа берди. Бу ас ой эмес. Бу ойдин туркунына мен коммунисттин адын бийик апарарга ла чек тударга кичеенип жүргем.

Ол жыл менин жүрүмимде база бир солун керек болгон — СССР-дин Верховный Советинин Президиумы мени «За трудовое отличие» медалыла кайралдаган. Ол тушта тылда иштеп турган улусты көп кайралдап турган эмес, каа-жаа улус кайрал алза, ол сүреен жаан солун болуп туратан. Өскө жерлердеги улус андый кайралдарды канайда көргүлегенин билбезим, же меге берген кайралды Куладынын улузы жаан ат-нере эткени учун бергенине түңгейлеп туратандар.

Ол ок жыл Ондой аймактан мени ле онго жуук өскө тракторист кыстарды Кан-Оозы аймакта Экинур жаар ийгендер. Мен ол ок трактористтердин бригадири болгом. Механигис Рыльков деп өбөкөлү, топ кылык-жанду, жаанап келген кизи болгон. Экинурдагы улус ол тужында жокту, түрегиде жаткылаган. Ашты бир ле эмеш жерде салып тургандар. Бис келеле, жалаңдарды тракторло жара тартып, аш үрендеп өскүргенис. Күскиде арба жайрай берген. Улустын ал-сагыжы жарыган, көчө-талкан көптөгөн.

Же бистин ол тужындагы ижисти сананзам, бойым да кайкап жадым. Ол ло тракторды иштедип ийерге, бирүбистин де чагыс жетпейтен. Анайдарда бис рукояткага ыктадан буулайла, үч кижилеп тартып, тракторды заводить эдип алып туратаныс. Артыкту частытар жокко жуук. Шатуннын подшипниктерин бис бойыс бабинанан калыпка уруп алала, өблөп, коленчатый валга келиштире жазап алатаныс.

Бис, Куладыдан келген тракторист кыстар, бензин божозо, тракторды керосинле заводить эдетенис. МТС-тин директоры бу эп-сүмени озочыл ченемел деп бисти мактап туратан.

1943 жылда мени ойто Ондой аймак жаар алдырткандар. Мен Бичиктү-Воомдо ло Воочыда тракторист-бригадир болуп иштегем. Анайып ла иштеп жүреле, 1944 жылда Борсуков Сепсенле биле туткам.

Бис Кымыс Тодошевнала куучындажып отуларыста, Сепсен Майманович унчукпай, тууразында нени де сананып отурды. Же качан үйи оныла биле тутканы керегинде ле айдарда, ол күлүмзиренеле, бистин куучыныска кирижип, айтты:

— Онон арыгызын мен билерим, онын учун эмеш айдып берейин. Мен Ада-Төрөл учун Улу жуудан шыркалу жангам. Жериме једип келзем, мындагы да улуска јегил эмес болгон эмтир. Балдар јаан улустыг ижин бүдүрип тургандар. Кыс улус тракторист болуп иштеп турганын көрдим. Олордын бирүзин, Кымысты, куда-лап, билелү болгом. Је јаан удабай шыркам ачылган. Кымыс мениле кожо шыралаган ла эди: бир јанынаг ишке барар керек, экинчи јанынаг мени эмдеер. 1945 жылда, јуу божой берерде, Кымыс трактористтин ижинен суранып чыгала, мени эмдеп, колхозто оок-тобыр иштер будурген. Ээчий-деечний балдар чыккан. Эмди бис Јоркчы, Николай, Алексей, Санаш деген уулдарлу.

Олор ончозы билелү, улус ортодо иштеп жүргүлери.

Кымысла кожо журтаган жылдарыстын көп сабазын малчы болуп иштеп келдис. 1952 жылда бисти малчынын ижине ийгендер. Онон ло бери бис бу ишти арга-чыдалыс јеткенче бүдүрип јадыс. Калганчы жылдарда ак башту казах укту уйларды бозуларыла кожо кабырып јадыс.

Бистинг кыштубыс Ортолык деп јерде, јайлубыс Кара Теректүде, күскиде уй кабыратан јерис — Чыбаа. Бу ла үч јердин ортозына көчүп, малдап жүредис.

Кара Теректү керегинде ангылап айдайым деп турум. Јери телкем, одоры јум, јараш алтай, мал семиртерге сүреен јарамыкту јер.

Је ого јаскыда малды јетирерин, онон күскиде малды түжүрерин, адам айтсын. Коркышту кату јер: јаан сууны да кечер керек, корымдарды ла жыгындрды да өдөр керек. Јайлуга једерге Уч-Сүмердин кийниндеги Мажыйок деп јаан боочыны ажадыс. Балдар кичинек болордо, олорды атка өгөрип те алып јетирерге келишкен. Јуртка барып азык-түлүк те экелип аларга кижн калажырап турар. Атты такалап алала, Куладыга эки-үч ле катап барып келзег, така элеп түже берер.

Кымыс Тодошевна өбөгөннинин куучынын јөмөп, айтты:

— Кара Теректүниг јолы кандый да кату болзо, оны бис јаскыда санай беретенис. Оны бистинг кожонгыс та керелеп јат:

Ак мөңкүлү тайганы
Ажар өйис једе берт
Ак малысты айдайла,
Атанар өйис једе берт.

Көк мөңкүлү тайганы
Көрөр өйис једе берт.
Көп малысты айдайла,
Көчөр өйис једе берт.

Кара Теректүде јайгыда жангыс та бистинг колхозтын малы туруп јаткан эмес, анда Алтыгы Оймондогы совхозтын да малчылары

жайлап жат. Бис олордын кезигиле наылажып, бой-бойыска болужып жадыс. Озогы наыларыстан Корней Корнеевич Кузьмин, Спирidon Ананьич (бббкөзүн адабайтаньс), Николай Бочкарев керегинде көп жыл сөстөр айдар күүннс бар. Калганчы жылдарда бис Алексей Цыгарев ле Виктор Манталаев деп уулдарла наылажып жадыс. Олордын журты жуук, он эки ле километр. Олордын жеринде маала ажы жакшы бүдүп жат. Олор бисти жайыла маала ажыла жеткилдеп жадылар. Бой-бойыска малды жуурга болужадыс. Олордын зоотехниги, ветеринары бистинг малды бойынын совхозындыгына түнгей көрүп, биске эм-том до бергилеп туратан. Олордын фермазынын упрвляющийи де биске «кандый жадыгар» деп кирип жүрет.

Күскиде малды Кулады-Бажы жаар айдап барар тужында, Оймон ичиндеги наыларыс бисти боочыга жетире үйдешкилеп келет.

Бис уур-күчти женип, улустын алдына түшпей иштегенис. Оббонимди, Сепсен Маймановичти, жакшы ижи учун 1964 жылда «Знак Почета» орденле кайралдагандар. Ол ок жыл ол партияга кирген.

Сепсен Майманович жуунын кенеги, 1975 жылдан бери пенсия алып жат. Мен де ол жылдан бери пенсия алып жадым. Же бис бүгүнгү күнге жетире уулыска болужып, иштеп жадыс. Же бу малды кыштуга ла көчүрзе, бис журттагы айлыска жанып, амыраарыс. Малды уулыс Санаш келдисле экү кыштадар. Же турлуга барбазыс деп айдып болбозым. Барып эмештен болужып турбай. Бис шеф-таскадаачылар ине.

Слер биске «келер жайда Кара Теректүге малдап барарыгар ба?» деп сурак берерге турганыгарды сезип турум. Онызын ой көргүзөр. Су-кадык ла уйдабаза, сүүген жайлуыска жүре бербей.

* * *

Бу коммунисттерле куучынымды мыныла божодып та ийгедий болгом. Же олорло куучындажып отурала, бу улус ачык-жарык, сөс бедреп «карманга кирбес», кокырчы, кожончы болгондорын сестим. Олор ачу аш ичкилебес те болзо, жыргалду, тойлу жердег кыйбас улус эмтир: кыс кудалап Ондой ичинен болгой, Улаганга ла Кош-Агашка да баргылап жүргендер.

Кымыс Тодошевна кудага, тойго жүрген көп-көп учуралдарды жилбүлү куучындап, оргозына кожондой салып, алкыш сөстөрүн төгүп турат. Янгы биле туткандарга учурлап айткан алкыжым мындый дейт:

Аралай жббгөн жббжбгө
Алтын кайырачак чек турзын,
Ай эжиктү айлаарга
Албаты жуулып жаргазын

Күреселей жббгөн жббжбгө
Күмүш кайырачак чек турзын.
Күн эжиктү айлаарга
Күреселей жуулып жаргазын

Эртенгизинде олор экү адын абрага жегип, атанарга шыйдынып турдылар. «Кайдаар барып жадыгар?» — деп сураарыста, мынайда айдыштылар:

— Каруулу жуунга барып жадыс. Бүгүн Куладада цеховой партийный организациязынын отчетно-выборный жууны болор. Же не деер. Бир канча кун мынанг озо бу жуун өдүп калгадый болгон. Же кезик коммунисттер жуунга шылтагы жогынанг келбегендер. Биске, туу бажындагы улуска, экинчи катап түжерге келижип жат.

Жуунда кандый сурактар тургузарга турыгар дееристе, Сепсен Майманович айтты:

— Отчетту жуунда айдатан немелер көп. Бистинг колхозто техника коомой тузаланылып жат. Кижиде алдында кызыл колло до кунине бир гектар жердинг өлгөнгин чаап туратан. Эмди кезик улус тракторло жүк ле эки-үч гектардан чаап жат.

Той — жакшы неме. Же оны өткүретен өйди база билер керек. Быыл бистинг колхозтын Ортолык, Кара-Суу, Ак-Кем деп жерлеринде аш жакшы бүткен. Анчада ла арба жакшы бүткен. Же оны жуунадып жаткандарын көрзөнг, ичинг бир ууш боло берер. Аш жуунадып ак-айас күндөрдө үч-төрт той өтти. Жакы ла той 3—4 күнге улалат. Трактористтер, комбайнерло — тойдо, а техника кыранынг анканында өскүзиреп калган турат. Аш дезде өйинег өткүрө кургап, какталып ла жат. Ортолыктагы ла Ак-Кемдеги аш бир катап карга бастырды, эмди экинчи карды сакып жат. Механизатор-колхозчыларыс, агрономыс, правление ле партком та нени көрүп турган болбогой. Бу жанынанг жуунда, байла, айдынарга келижер.

Кымыс Тодосевна жуунга база да куп-куру барбай жаткан эмтир. Оныг шүүлтезиле болзо, улусты «Иштинг ветераны» медальла кайралдаарында жастыра немелер бар. Кезикте андый медальды коомой иштеген, дисциплиназы жабыс, керек дезде, аракызак та улуска берип жадылар. Жажына ак-чек иштеген, же андый медальла кайралдаарын баштагалакта амыралтага чыккан улусты андый медальла кайралдабай жадылар. Ол «Иштинг ветераны» медальла андый улусты кайралдаары керегинде шүүлте эдерге турган эмтир.

Олор бу шүүлтелерин жуунда, байла, айткан. Олор жангыс ла бойлорынын керегин сананып жүрген улус эмес. Олор төрөл колхозынын, бойлорынын салымынын чындык ээлери. Колхозтын бастыра керектери олорды билбиркедет: жакшызы — сүүндирет, оморкодот, жамааны — кунуктырат, ачындырат.

Бу мындый ак-чек санаалу, теренг шүүлтелү, жажына мергендү иштинг жозогын көргүскен эки коммунист Куладада журтап ла иштеп, Туулу Алтайдагы баштапкы Коммунанын улу керегин ононг ары улалтып жат. Олордын жүректери эмди де чокту. Олор колхозынын ээлери болуп, онын ичкери өзүмине бойлорынын жөмөлтөзүн мынанг да ары жетирер деп бүдүп турум.

С. Тяхтнев,
журналист

БИЙИК АЖУЛАРЛУ ЖУРҮМ

Тан атту кижги Быргасты-Бажын кууй жортуп, Бажынты өзөккө боочыла ажып келди. Онон койу өлөңгө бастырган, билдирер-билдирбес чичкечек жолло Сары-Чаба жаар ууланды. «Өлөң койу, жакшы эмтир. Жаңгыс ла эмди эмеш айазатан болзо, колхозтын да малы, тангынаг улустын да эки-жаңгызы өлөңдү болор эди. Кудайдын күндери эмеш айазатан ла болзо...» Карган өрөкөн жикти өрө жортуп браадала, шак анайда сананды.

Сары-Чабада жылдын ла өлөң эдип турган јерине једип барала, ол аттан түшпей, узак аыктанып турды. Ол бу јерди баштапкы катап көрүп тургандый. Айла, чынын айдар болзо, өрөкөңгө алдындагы жылдарда алтайын керий жортуп, ар-бүткеннинг јаражын аыктап жүрер чөлөө өйлөр дө ас болгон. Иш, канду јуу, катап ла иш, машина-трактор. Бала-барка чыдаткан, мал-аш азыраган, бастыра улус чыдап, ок бачымдаган ла сандыраган, сүүнген ле кородогон. Јакшы керектер этти деп, албаты ортодо макта да болгон. Јаман күндер келип, јабыс јерлерле оролор до каскан... Ол «Јада калган кижиге мөңкү каскам» деп байлаарын, чүмдеерин билбес кижги. «Оролор ло каскам» деер. Чын ла, јуу тужында шофер кижги машиназын, бойын јажырага канча кирелү јер каспады деп айдар. Онон ол јуудаг шыркалу јанган. Тылда иштеген. Нөкөрлөринин, үйинин, јерлештеринин, карган-тижег төрөөндөринин сөөктөрин тутарга... Је акыр, јайдын мындый јараш күнинде оролор керегинде сананары бойсын...

Баштык Арбакович адын армакчылап койоло, жоон тытка жууктай базып, оны таптап, айланып келди. Бу тыттын төзи — онын одузы, экинчи айлы. Былтыр артырган не-немелери ончозы јеринде јатты: кайру, эгү, төжү-маска. Баштык тыттын калын чобразындагы үйттен чай уратан тала банказын чыгарды. Банканын ичиндеги эки чымалы туш-башка мантажа берди. «Куру банкага не кирген кулу-гурлар бу? Эртен-сонзыннаг ала мында курсак-тамактын оодыгы көп болор, тойгылараар» — деп айдала, ол одузын айландыра торкодый өлөңди чаап баштады. Баштык бүгүн мендебейт. Өлөң јаш, мендеер неме јок. Бүгүн одуны, јадар јерди белетеп алар керек. Чалгынын табыжы «шуйт, шуйт» эдет. Өлөң чаап турган кижги керек десе фуфайказын да уштыгалак. Бир-эки ле катап чаап көрөргө сананган. Је онон жаңы јазаган чалгынын өткүн үнине тарттырып, там ла ичкерлеп, јолын там ла јалбайтып, чыкту јажыл өлөңди ээчий-деечий калын курга кырлай тартып турды. Ол одуны айландыра чаап ийеле, токтой түжүп, фуфайказын, пиджагын, бөрүтин жаңгыс јерге чога салды. «Кандый јакшы!» Кан ичинег келген серүүн ээзин карган

солдаттын төжин, колдорун жалай согот. Баштык чамчазынын жеңин түрүп, эмеш тыгыскыган балтырларын жакшызынып сыймады.

Карган солдат одуны, абра, ат туратан жерлерди үзе чабала, тонмок сууга баратан жолды чапты. Тонмок сууга жеделе, бир эмеш ойгө онын ару, көблтирим, күскүзи дөөн көрүп турды. Онон өлгөн чабышка изиген жаан алакандарыла тонмок суудан амзады, чачын чыктыдып, жүзин, мойнын үлүштеди, тонмок суунун бажындагы үч айры кайынта жалама буулады. Бежинчи жалама. Ол мында бежинчи жыл одуланат. Бого, онон өскө, кем де жалама буулабай жат. Бу суу аржан эмес, бу онын «бойнын» суузы. Айла «бойнын» деп айдар учуры да бара. Бу жик, жай болзо, үлжү балкашталып, кышкыда жайканып жада-танын мындагы улус жакшы билер. Баштык пенсияга чыгып, бу жерде өлгөн эдип баштаарда, озо ло баштап тонмок суунун чыгып турган жерин чирик жыгындалдаг, таштардан, туй өскөн жыраалардан арутаган. Онон онын агып барар жолун жазаган. Озо баштап жүк ле чай аскадый суу таап алар амаду болгон. Же онон үч айры кайынын алдындагы төгнөн ап-ару, соок суучак шоркырай берерде, солдат оны жазаган. Келер жайда тонмок суунун чыккан жерин ан-куш, мал-аш үребезин деп манап салган. Бистин суу-алтай жерлерде тонмок сууларды (аржан да болгону, аржан эмезин де) кичееп, арутап, чыккан жерин манап салганына ас туштараар. Онын учун бу өрбөкөнгө жагыс ла алкышту сөстөр айдар керек.

Карган солдат эски жапажындагы нек-сак немелерди кактайла, онын үстин жажыл өлгөглө жаап ийди. Же эмди жааш үч-төрт конокко до жааза, коркыыр неме жок. Ол бого эрген-сонгзыннан ла не-немелерин алганча жешип алар, онон өзөккө, терең күс келбегенче, түшпес. Каа-жаада курсак-тамакка ла барып келер. Айла коштой Айана жеени жылдын сайын өлгөн эдип жат. Ол до керектү немени экелиц берер. А ол бойы деремнеге не түжер? Жайгыда чыктып калган турага жагыскан барып конотон бо? Балдар чыдап калган, бала-баркалу улус. Карган кижжи балдарга не барып оролор. Жок, жайгыда кедери ле торт. Онын учун жайгыда тайгадан түшкен койчылар түрген ле ойто баргылаарга, деремнеде эриксингилеп жүргүлеер. Анчада ла жажы эмеш жаандары.

Кара чөйгөндөги чай чүрче ле кайнай берди. Карган солдат ого тус, чай салып, сүт катты. Койу күрен чайдан шаајын көк айкакка толтыра уруп, талкан-курудынан отко салып ийди.

Бу очеркте Баштык Арбакович Садановты мен көп жерлерде «карган солдат» деп бичип турганымды кычыраачы кайкабазын. Бала тужымнан бери бу кижжи менин санаамда жаантайын солдат кеберлү эбелген. Айла, ол жууда фашист генералдар да олжологон, тын ат-нерелү керектер де этпеген. Ол совет черүнин канзыраган фашисттерди жеңген миллиондор тоолу солдаттарынын бирүзи. Бойынын ойинде маршал Жуков «жегү канайып келгенин солдаттан сурап угыгар» деп айткан эди. Онын учун бис бүгүнгү күнде эки-

янгыс медаль тагынган солдаттарга жаан алкыш-быйаныс айдып жүрер учурлу. Жуунун кийиндеги де жылдарда Баштык Саданов теги не ле «колхозчы-солдат» бойынча арткан. Ол жамыга да турбаган, жамыркаарга да сананбаган. Бу жуукта куучындажып отуарыста, ол кемзинген кептү «бригадир де болгологым» деп айтты. Онын бу сөстөрүн угуп, «ончо улус жамылулар, бригадирлер болзо, бу ла эш колло эдетен ишти кем эдер эди?» деп сураар күүним келген. Же сурабадым. Жүрүмге керектү ончо немелерди шак мындый ишмекчи колдор эдип жат деп, ол бойы да жакшы билер.

Баштык чайлап отуарда, меести кечире таг атту кижии жортуп келди.

— Таайым, качан ортозында једип келгенеер?

— А ол мен де. Слер, јиттер чилеп, уйуктаар эмезим. Је, келип чай ич, јееним. Показынг кандый эмтир?

— Өлөнг жакшы эмтир. Јангыс ла ајазатан болзо... Кудай, слердин одугардын јаражын, таай. — Јит келин оттыг јанына жууктап келди. — Мынан јурттыс төөн, Кан-Оозы барган јол, Тешкен, Өбөгөн, Кан-Ичи — ончозы көрүнип јадар ине.

— Је, отур, чайла. Сененг болгой, мен бойым да, карган согым, байа база, јангы көрүп турган неме чилеп, алаатып калган тургам... Билерин бе, ол јикте сенин карган аданнын сөбгii жуулган. А одоштой аркада онын адазы јадып јат. Сенин таадан сүрекеј анчы кижии болгон. Јада калар алдында энг кичинек уулын ла мени алдыртып алала: «Сөөгимди мында јуугар, одоштой кобыдагы адамды көрүп јадатам» — деген. Канајдар, өрөкөннин сөзинче ле эдип койгонсы.

Саданов Баштык андый кижии. Бу ла Экинур ичиндеги кобыјиктерди, арка-тууларды — ончозын билер: кайда кемнин турлузы, кайда кандый кижии јуртап јат. Керек дезе колхоз төзөлөрдөнг озо кажы кобыда кандый кижии јуртаганын куучындап берер.

— Тонмок суугардын чайынын татузы коркышту эмтир, таай, — деп, Айана айтты.

— Је Алтайдын суузы Баштыктыы не болотон?

— Слер оны арутап, ого экинчи жүрүм бергенеер, таай. Онын учун бис оны «Баштык таайдын суузы» деп адап јадыбыс.

— Је, сен база ајдарын ла, јееним. Сен үлгер-кожон чүмдеп јадынг эмеш пе?

— Азыйда үлгерлерди бичип туратам...

— Үлгерлер — ол жакшы. Ол јанынан менинг бажыма «айу баскан» кижии.

Өрөкөннин «ол јанынан кулагыма, бажыма айу баскан» деп кокырлайтанын Экинурдын улузы жакшы билер. Чын Баштык Арбакович үлгерлер бичип, кожон чүмдеп көргөлөк. Је онын јарашты көрүп-билери ле јарашты сүүгени онын эткен ижиненг ле кылык-јанынан јарт көрүнип јат. Айла, онын энг јаан уулы Иван жакшы јурап јат, бойы үренген јурукчы. Кичинек кызы Нина Москвада

М. Горькийдин адыла адалган Литературный институтта үренет. Жарашты ондоорына ла сүүрине оло адазынан үренгендер. Онын арткан да балдары жарашты ла жакшыны билбес улус эмес.

...Былтыр август айдын учы жаар бу мында жедеен төрт обоо турган эди. Баштык өлөнгин үзе обоолоп салала, олордын кажызын ла шиндеп, узак баскындаган. Кижн сананза, ол обоолоп койгон өлөңдө не бар? Эрген-сонзын ла уйдын-малдын өтөги болуп калатан неме ине. Же карган колхозчы анайда сананбайт. Ол обоолорын айландыра узак базар, эткен ижин тууразынан көрөр, катап ширтеер, сүүнер. Онон жанар алдында ат үстинен база көрөр, салкынга жантийып калбазын деп, үстине салган будактарын жазаар. Ол жыл Баштык эки жаан обооны колхозко табыштырган. Бирүзин жаш балалу кызына берген. Эң кичинегин бойына артырып алган. Бойынын эки-жангы малына ол ло болор. Ол жыл Саданов Баштык Арбакович КПСС-тин Кан-Оозындагы райкомынан ла аймакисполкомнон алкыш-быйанду письмо алган. Ондо мынайда айдылган: «Айдын-күннин айалгазы күч жылда колхозко 88 центнер бийик чыңдыйлу өлөн белетеп бергенигер учун жаан алкыш-быйан айдып турубыс. Слердин, жажы жаан кижинин, мындый ижигер арткан колхозчыларга, жиит үйеге жакшынак жозок болуп жат».

* * *

«Мен жуудан озо айылду болгом, Тохнала кожо бир уулду болгоныс. Бир күн меге черүүге атанзын деген бичик келген. Жаш балалу үйин артырып койоло, атанып браяткан кижинин санаазы, байла, кажы ла кижиге жарт. Бис абралу аттарлу Горно-Алтайскка жеткенис. Онон мени ойто жандырып жаткан деерде, озо баштап бүтпегем, онон сүүнгем, же учында ачынгам. Не ачынгам дезен, ончо уулдар жарган, а мени дезе жектеп ийгендер. Жектедип ийгенине кандый эр ачынбас? Же эң ле каткымчылузы — ойто жанар алдында городтын базарынан таладан эткен жараш темир печке садып алганым. Ол печкени калырада тартып алып, эне-алтай Экинурга жеткем» — деп, карган солдат эске алынат.

Эмдиги улуска городтон час печке тартып клееткен дезен каткырыжар. Ол өйдөн бери жүк ле төртөн-бежен жыл өткөн. Жүрүм айдары жок жаранган. Бүгүнгү улусты эң жаңы техникала, самолетторло, спутниктерле кайкадып болбозын. А ол тушта чадыр айылдардан тураларга жаңы-жаңы кирип тургандарга печке эң керектү неме болгон. Кийнинде темир сулаачы болуп, Баштык жерлештерине андый печкелерди көп эткен.

Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда, Саданов шоферго үренип турган тужы болгон. Жаан удабай ол 317-чи стрелковый полктын автоторазына келген. Жуулажып тургандарга ок-тары, снарядтар, мылтык-жепсел, аш-курсак жетирери — шофердин төс задачазы ла молжузы. Машинаны жакару жогынан таштабас! Эң баштапкы жакылта ла

эжи шак андый. Оштүний атакаларын туй сокконында, журттарды ла городторды жайымдаганында шоферлордын үлүзи айдары жок жаан. Же жуу-согуштардын кийининде ат-нерелү керек эткендердин тоозында шоферлор ас адалатан. Военный сводкаларда «мындый авторота жуучылдарды ок-тарыла үзүк жоктон жеткилдеген» деп бичилип калатан. Анайып, «үзүк жок жеткилдеерге» өлүмди күнине кезик аразында үч-төрт катап көрөргө келижетенин жагыс ла шофер-фронтвиктер жакшы билер.

Жуу-чактын эки-үч жылына шофер Садановко көп тоолу күч жолдор өдөргө келишкен. Бала-барказынын ырызы тарткан ба айса салымы андый болгон бо? Же ол көп жуу-согуштардан эзен-амыр, керек десе шыркататпай чыккан. Андый да болзо, оны бойынын чазы, бойынын кызалагы сакыган ошкош. Ол керек 1944 жылда июль айда Польшада болгон.

Фашисттер тан эртен тура жаан ийде-күчтерле табару эдип, бистинг черүлерди граннан кайра согорго ченешкендер.

Саданов таныш жолло айландыра жыраалар өскөн жаан эмес теп-сенте чыгара мантадып келерде, жиктег немецтер көрүнүп келгендер. Шофердын санаазына: «Олор бистинг коруны өдүп келтир» — деп шүүлте эбелген. Ол машиназын түргөн бурыйла, кайра мантадарга сананарда, кийининде сүүредип алган пушка кайы тартыла берген. Ол машиназынан тужүп, пушканы түзде колбоорго турарда, фашисттер аайы-бажы жок аткылай бергендер. Октор орудиеге, машинага тийгилеп турганы кулакка «чатылдап» турган, эки-үч ок баштын жапыла өткөн... Же оштүний бир огы жедишкен. Баштык машиназы жаар бурыларда, будын өткүрө аттыртып ийгенин сезип ийген. Же изү тарыйына кабинага кийдире калып, машиназын жеринен кыймыктанып ийген. Ол сол колыла машиназынын рулин тудуп, он колыла оштүлерди автоматтан адып турган. Көп жолдор өткөн кайран эски полуторка. Көөркий машина жеринен кыймыктанбаган болзо, ол тирү артар беги. Сопогына кан толо бергенин Баштык билип отурган. Же шырканы таңар бош жок. Бистинг уулдар снарядтар сакып жат! Саданов жедип келерде, командир ого алкыш-быян айдып, оны түргөн ле госпитальга аткарган. Бу жуу-согуш учун командование шоферды «За боевые заслуги» медальла кайралдаган. Эг баштапкы жуучыл кайралын, оны эмдеген врачтарды ол качан да ундыбас. А шырка уур болгону кийинде жарталган. Одессада узак бйгө госпитальда эмденген.

Саданов Баштыктын Ойрот деп карындажы жууда жег жастанып жыгылган. Экинчи карындажы Лажын жуудан жапып келеле, колхозто счетовод болуп иштеген, ол шыркалардан улам эрте жада калган. Албатынын «Жуу жагыс күнле божобас» деп айтканы жолду. Оштүний окторынаг алган шыркарлар, олоктордогы суу-сыстардан табылган оорулар бистинг адаларыбысты ла акаларыбысты жүрүмнөг эрте апарып жадылар. Экинурдан жууга эки жүстен ажыра чон чон эрлер

атанган. Олордон жери-журтына жүк ле жетен сегис киж и айланып жанган. Эмди олордон эзен артканы — бирме эки киж и. Олордын ады-жолдорун агылаш-башкалаш жогынан бичип койор күүним бар. Мен олордын көп сабазын он жыл кирелү көрбөгөм. Былтыр Жөнүнүн күнинде — 9 Майда Экинурда болуп, оло р жууда корогон жерлештериске учурлалган керееc-памятниктинг жанында жергелей турганда-рын көрдим.

Ак-буурыл чачтар, чырыштарла тартылган жүстер, эбишпас кату колдор...

* * *

Ол ло Жөнүнүн күнине учурлалган митингте турала, карган солдаттардын колдоры керегинде көп-көп санаалар эбелди. Ол күн памятниктинг жанында пионерге жаңы кирген балдардын төжине галстукты карган жуучылдар буулаган. Вот ол тушта, качан ветерандардын ишке, жууга уладаган, кабышпас сабарлары жука торко галстуктарды буулап болбой турарда, айландыра турган улустын көбизининг көстөрине жаш толгон...

Шыркалу Саданов айлына жапып келген. Карл Маркстын адыла адалган колхозтын ол туштагы председатели Сүнүш Иванович Туткушев Баштык жапып келгенине сүрекей сүүнген. Ол солдаттын айлына келип, мынайда айткан: «Колхозтын сок жаңыс машиназында иштеер киж и жок. Эрген ле оны колго ал, жаза, иштет. Биске ол сүрекей керектү».

Баштык эски ЗИС-ти түрген жазап алган. Колхозто иштеп тургандардын көп сабазы — бала-барка, келин-кечкин. Онын учун машинага не-неме коштоор, оны түжүрер, тажыыр ишти — ончозын шофер бойы эдетен. Эмди көп жылдар өткөн сонгында, эски машина көп кош тарткан ба айса шофер-солдат көп жүктенген бе, айдарга да күч.

Жуу-чак олордын жери-журтынан сүрекей ыраак та болзо, же онын от-жалбыжы бого до жеткенин жапып келген солдаттар билип ийгендер. Уйлери, эже-сыйындары сок жаңыс уйларын комуттап, жер сүрүп тургандар. Арка-туулу жерде жадала, кезик улус одынга да жетпей барган. Кезик каргандар болчок тураларынын ичин жадап, одырып келерде, стенелери жукара берген.

Шак мындый өйдө Садановты кузницага иштеерге кычыргандар. Мында ол ады жарлу орус темир сулаачылар Лутцев Пименен ле Макрушин Леонидтенг узанарга үренген. Анайып ол Лутцевле, Маркушинле кожо колхозтын көп тырмууштарын, салдаларын ла өскө дө техниказын жазаган, улуска темир орындар, час печкелер, көнөк-сабат, керектү не-немелердинг ончозын эткен. Машинала кайда-кайда барып келетен керек болзо, солдат ойто ло кабинада отуратан. Бир катап оныла мындый каткымчылу учурал болгон. Колхозтордо ол тушта кандый байрамдар болуп туратанын жаан улус жакшы билер. Уур иш божогон сонгында конторанын жанында мал сойып, көчө-эт кайнаткылайтан. Баштык андый байрамга суу экелзин деп предсе-

дательден jakылта алган. А Экинурдагы суунын ыраагын өскө дө жердин улузы jakшы билер. Шофер машинасына 25 фляга тургузала, сууга барган. Онон ойто кледеле, түп-түс жерге машина токтоп калган. Калганчы аккумулятор үрөлгөн, нени эдер? Байрамды суула жеткилдеер бололо, мынайып калды. Уйаттузын не деп айдар! «Солдат табынгыр болор учурлу» деген сөстөрди ол качан да ундыбайтан. Баштык уй саачылардын өтөк, агаш, сүт тартып турган жаан боро буказын двордон кемге де көргүспей чыгарала, эжелген. Ончо улус байрамга белетенип турган. Онон өскө ого машина сүүредерге буканы кем бергей эди. Боро бука машинаны жеңил сүүреде берген. Деремнеге једип-жетпей ле јүрерде, уй саачылардын жааны Мантышева Урмат удур келген. Баштык бу ла кижн туштабайтан болзо кайдат деп, сананып клеткен болгон. Айла ол обору жаан, бийик сынду кижн ине, коркыбас та кижн онон коркый берер. Ол Баштыктын букала машинаны тартып браатканын кайкап көрөлө, ачынбаган да, арбанбаган да, жагыс ла мынайда сураган:

— Бу бука бертинбес пе, Баштыгым?

— Јок, бертинбес. Ол көлөслөр жеңил неме ине, бир ле кыймыктаза, эдер неме јок. Ол ло слердин јадыктараардан, өтөгөөрдөн жеңил...

Бу учуралды Экинурдын улузы эмди де эске алынып, каткырыжып јүрет. А ол тушта Сүнүш Иванович Баштыкты бастыра улустын алдына «солдат андый болор учурлу» деп мактаган. А солдатка не болзын, канча жылга улай күзелен болгон амыр иштегн артык не де керек јок. Айла ол жылдарда, эмдигизи чылап, кайралдар да бергилебейен. Колхозтын председатели, jakшы иштеген дейле, складтан быштактын тал-ортозын ол эмезе бир булка калаш берзе, ол до жаан сүүнчи.

Күч жылдар. Је Саданов Баштыкка ла онын јуучыл јерлештерине бу ырысту жылдар болгон. Олор түни-түжи иштеп, айыл-јуртка эмеш те болзо, јөөжө јөөгөндөр, бала-баркаларын чыдаткандар.

Бир жыл Экинурдын јаландарында jakшы аш бүткен. Кладтап койгон снаптар туулардый теңзейишкен тургулаган. Јут-жулакай келгелекте түрген согор ло тартар керек. Шак мындый изү өйдө комбайннын барабанын айландырып турган кайыш үзүле берген. Артыкту кайыш јок. Нени эдер? Сүнүш Иванович јурттын улузын јууп, сүрекей бек кендир буу өрдирген. Онон оны кайыштын ордына јазап ийерде, ол чыдашпай, үзүле берген. Эмди ондор тоолу улустын көстөри жагыс ла Баштыкта. «Солдат, байла, нени-нени таап ийер».

— Је, не турун, солдат? Кандый бир эбин тап — деп, председатель тын иженчи јок айткан.

— Чар сойор керек. Чий тереден кат-кат кайыш эдер.

— Сен не, улаарып турун ба? — деп, Туткушев күзүреп чыккан.

— Өскө арга јок. Чардын эди онду курсак јибей, уур иште турган улуска курсак болгой...

Сүнүш Ивановичке солдаттын сүмези жараган. Онон чар сойып, улусты этле азырап, чардын чий терезинег комбайнга кайыш эдип, бастыра ашты ойинде согуп алгылаган эди. Онын ла кийнинде журттын улuzu Баштык Арбаковичти «солдат» деп тоомжылу адаар боло берген. Баштыкты «солдат» деп тоомжылу адап жүрген, женил эмес ишти оныла кожо тен-тай бүдүрген эн баштапкы стахановецтер Манышева Урматтын, Артушев Жалаанын ла Кулакова Чугулчынын ады-жолдорун жиит үйе ундыбас. Бүгүнгү күнде колхозто оlorдын адыла адалган сыйлардын лауреаттары болоры учун мөрйлөжип турулар. Тордокова Катюк, Туткушев Сүнүш, Тоенова Казанчы ла Итушева Селем жуу башталарда Төрөлистин коруланар фондына ондор мунг салковой акча көчүргендер. Ол өрөкөндөр эмди жок то болзо, же оlorдын ады-жолдору областьтын партийный организациязынын историясында элен-чакка ундылбас эдип бичилген.

Саданов өткөн лө эмдиги өйди сананып, мынайда куучындайт: — Мен жакшы улусла кожо иштегениме сүүнип жүредим. Совет жаңнын төзөлгөнин де, колхозыстын бут-бажына туруп, миллионер болуп тыныганын да, журтыстын жаранганын да — ончозын көрдим, ончозында туруштым. Бүгүнгү жакшынак жүрүмде, жаан једимдерде менин үлүүм, кичинек те болзо, база бар деп сүүнип жүредим.

Сүүнеригер јолду, Баштык Арбакович. Слердий ветерандардын үлүзи жагыс та бистин једимдеристе ле керектеристе бар эмес, бис ак-жарыкта жүргенисте де слердинг, ветерандардын, үлүгер жаан. Слердинг жүрүмигерде бийик ажулар көп болгон. Слер оlorды айдары жок мактулу өдүп келдигер. Жиит үйенинг адынан слерге жаан алкыш-бийан болзын, солдаттар...

КИЧИНЕК НАЈЫЛАРЫСКА

И. Салайман

КӨБӨЛӨК

Көбөлөк, көбөлөк,
Көк чечекке отурзаң,
Көбөлөк, көбөлөк,
Көгөзинненг ажанзаң.

Акыр, акыр, көбөлөк,
Ак чечектер жайайын,
Ала-чоокыр көбөлөк,
Араай тудуп алайын.

ЖЕР-ЭНЕ

Алтайым менин жер-эне,
Ак чечектерле бүркөлгөн,
Алтайым менин жер-эне,
Адалар изи журапган.

Көк тегери алдында
Күмүштий жараш жер-эне,
Күс башталар алдында
Көп жиилектү жер-эне.

Жажыл өзүмдер жайканган
Жалакай, байлык жер-эне,
Жаш үндерис жайылган
Жаан тууларлу жер-эне.

КУЛУНЫМ

Аргымак укту кулуным,
Аржан суудаң амзазаң,
Ак төөнөйлү кулуным,
Ат болорың чыдазаң.

Жалакай эне сүдинде
Жакшы суузын, кулуным,
Жажыл жайдың ичинде
Жаанап чыда, кулуным.

Ж А С

Мен тышкары чыгала,	Айса ол оны
Сүрекей кайкадым.	Черетеп салган.
Кбзнөк алдындагы теректин	Айса кийген өдүгин
Будын кем будыды?	Болгобой уштыган...

Чынын айтса, кем де оны
Будыыр деп жобобоон...
Тизезине жетире
Калын кар болгон.

БААРЧЫКТАР ЖАЗЫ

Кожондожот тамчылар:	Же катап ла тамчылар
— Куштар учуп жандылар.	Амыр бербей бардылар:
Баарчыкка уйаны сен	— Көрзөнг, куштар жан келген,
Эдерин түргендетсен.	Олор кайда түнейтен?
Тал-табышты бу угуп,	Сенде тура жок болзо,
Тамчыларды токынаттым:	Жаашту түнде сен тонзонг,
— Уулым оны жазаар — деп,	Ол тушта ондоор эдинг,
Мен карууна жандырдым.	Эмди дезе билбейдинг.

Мен маска, каду алдым,
Жылу уйа жазадым.

Же катап ла тамчылар
Амыр бербей бардылар:
— Кушкаштар биске келген,
Жагы кожон экелген.

ТАНДАК

Тандак кызыл будукты
Сууга сейип ийди.
Жараттагы тал агаш
Араай энейди.

Ол бүрлери өткүрө
Сууны ажыктайт.
Кайзырыгыла балыктар
Сууда жалтырайт.

ЧӨРЧӨК

Торко чылап, жайылган
Өлөңи көпөөш жалаң.
Анда турган турачак
Такаа бутка тайанган.

Жарт ла чөрчөктөн биске
Турачагаш бу келген,
Кайкап угуп тургадый
Жаңы чөрчөк экелген.

Балдарга соот болгон,
Жараш чөрчөк, сен кайда?
Ол бистен ыраак эмес,
Ол бистин жаныста.

САЛДАЧАК ЛА ТЫРМУУЖАК

Озо, озо, озогы жебрен чакта жер жарылып, көк чыгарда, агаш жарылып, бүр өскөндө, камчыбыла жер кезерде, калбакпыла суу бөлөөрдө, эки суунун белтиринде, эки туунун эдегинде эки карындаш кижжи журтаптыр. Жаан карындажы Салдачак, кичү карындажы Тырмуужак болтыр. Олордо минип жүргөн аттарынан башка, база бир де неме жок болгон. Салдачакта кара ат. Тырмуужакта жеерен ат.

Агалу-ийиндү бир де иш этпей, андап-куштап ла курсагын азыранып жүретен болтыр.

Бир күн андап жүреле, экү сүрекей тын бороонго тутургандар. Экүдин курсактанар азыгы да жок болтыр. Агазы Тырмуужакка айтты: «Экем, аштап-торолоп жүргенче, сенин жеерен адыңды сойоло, жийли. Менин кара адым да бис экүге жаба минип жүрөргө болор». Тырмуужак агазынын айтканына жөпсинди. Торо, ач эки карындаш ылтам-ылтам тудунып, жеерен атты өлтүрөле, эдин кайнадып, тойо-жакшы курсактанып алдылар. Агалу-ийиндү ажанып алала, жапашоду жазадылар, онон ээрлерин жастанып, уйуктай бердилер.

Тырмуужактын уйуктай берерин сакуп, Салдачак төгүне ле уйуктаачы болуп ойгу жадыры. Онон Тырмуужак жакшы ла калын уйуктай берерде, Салдачак туруп, кара адын капшай ла ээртейле, жаңыскан качып жүрүп калды.

Эртезинде, таң адарда, Тырмуужак туруп келзе, агазы жок. Тырмуужак бойында сананды: «Э-э, Салдачак агам, байла, турала, кара атты бедреп барган болбой кайтсын». Онойдо сананып, онын келерин сакуп отурды. Сакуп-сакуп болбосто, агазын бедреп барды. Же кара ат та көрүнбеди, агазын да таппады.

Салдачакты таппай салала, жагыскан арткан Тырмуужак кунукчылду, кос лө көргөн жерге бодоп ло басты. Коркышту калың ай-караңгуй жышка киреле, аайланып болбой басып жүрзе, агаштан жө-лөп жазаган сөөлти айыл туру. Басып барала, ичин көрөр болзо, анда бир де неме жок эмтир. Тырмуужак сөөлтинин ичине киреле, айка-тап турза, жаан жалбак таш жадыры. Таштын алды кижги баткадый коктык. Тырмуужак ол коктыгга киреле жажынып, кем келгей не деп, сакып отурды.

Эңир кирген сонгында, Шүлүзин, Борсык, Киш, Тийинг калыра-жып, ээчий-деечий келдилер. Тырмуужак тыныш та тынбагадый тым болуп, олордын эрмектешкенин тыгдай берди.

Тийинг ары калып, бери калып турала, айтты:

— Меге бүгүн сүрекей ырыс болды, көп кузук туштады. Арутап, жазап, арбынду этире тажып алдым.

Киш турала, база ла мактанды:

— Меге де бүгүн жаан ырыс болды, чычкандар көп туштады. Сүрекей тын тойо курсактандым, бир канчазы артып та калды жа-лагда...

Борсык турала «кых-кых» деп, ярт айдынып болбой, база кор-кылдайт:

— Мен бойымнын куулгазын тайагымла көп кандык казып ал-дым. Түгезе жип те болбодым.

— Сен ол тайагыңды чеберле, кандый бир неме угала, оны кад-рандабазын! — деп, Шүлүзин жакарып айтты.

— Уурдабас! — Борсык жөпсинбейт. — Мен оны ижемчилү жерге сугуп салгам. Сөөлтинин кийнинде коркок таштын алдында болор. Шүлүзин учында мактанды:

— Меге де, карындаштар, бүгүн сүрекей астам болды. Жакшы-тойо курсактандым. Кырлаш-каанның жеринде суу жок. Малынын каны кургап, суузап, кырылып жаткан, ондо жыргап келдим.

— Сууны канайда табар? — деп, Киш соныркады.

Борсык укааркайт:

— Мен оны канайда табарын билерим. Кырлаш-каанның кара-су чыгып турган жерине жаан таш туй антарылып, оны бектеп салар-да, оноң улам суу жоголгон. Ол ташты менин куулгазын тайагымла антарып салар арга бар.

— Же, сен ойинен өткүрө мактанып, тың калыраба ла, кандый бир кижги укпазын бистинг бу эрмектежип турганысты — деп, Тийинг жакарып токтотты.

Эрмектежип, мактаныжып турала, аңдар ончозы уйуктай бер-дилер. Тырмуужак, киске чилеп, араайынаг басып барала, таштын алдынаг куулгазын тайакты уурдайла, Кырлаш-каанның жерин көстөп барды. Жеделе, өргөөзине кирди. Каанның айбы-шайбызына жүречилери Тырмуужактан не керектү жүрген деп сурадылар.

— Кырлаш-каанның малы сууга јединбей, каны кургап өлүп јаткан деп, мен уктым, болужарга сананып келген эдим.

Кырлаш-каан мыны уккан ла бойынча айтты:

— Је, ченеп көр, тербезен кижги. Суу табала, мениң кырылып турган малымды аргадап ийзен, мен сеге кызымды берерим, малыманан мал бөлип берерим, јөөжөмнөң јөөжө берерим, суу таппазан, ак-јарыкта сениң јүрерин јок болор.

Тырмуужак јөпсинди.

Карасуның бажындагы суу чыгып турган јерине печкедий таш бектей антарылып калтыр. Тырмуужак барып, оны куулгазын тайак-ла кажый тудуп, антарып ийерде, суу боркырап-кайнап ага берди. Суузап турган мал бой-бойын јөнөлөп, тайбажып, сууга келип ички-леп турдылар.

Кырлаш-каан сууның јайрап агып јатканын көрөлө, сүйүнгенине айткан сөзине турды: Тырмуужакка кызын берди, малынан мал айрып, јөөжөзинин јөөжө бөлип берди.

Салдачак канча кирези тенип јүрди болбогой, оноң јиир курсагы да јок боло берерде, тений тений Тырмуужактың айлына келди. Арып калган бойы, ач көстөри өчөмик, арайдан ла базып јүрди. Бойының карындажын Тырмуужакты көрөлө, сүрекей кайкап, коркыган бойынча эрмек те айдып болбой турды. Карындажы дезе агазы келгенине сүйүнеле ыйлады. Карындажының сүрекей јакшы јатканын көрөлө, Салдачак күйүнгөн бойынча сурады:

— Сен канайда мынайып тың байыдың?

Тырмуужак агазына ончозын јартынча ла куучындап берди. Мыны уккан күйүнчек Салдачактың көстөри баграйып чыкты, бойында «мен бу Тырмуужактан јаман ба» деп, сананып калды. Мен де байып аларым деп шүүнүп, андардың сөөлтизин бедреп, јүрүп калды. Анча-мынча бололо, сөөлтини таап, таштын алдындагы коктыга кирип, јажынып алды.

Эңирде сөөлтиге андар калыражып келдилер.

— Је, айдыгар, нөкөрлөр, кем канайып јыргады бүгүн? — деп, Киш сурады.

Борсык турала, «кых-кых» деп, тыныжы буулып, араай эрмектенди:

— Мениң куулгазын тайагымды кем де кадрандап ийди, ол таңма меге туштайтан болзо, үзе тартар эдим! Кере тужине јүреле, тойо курсактанып та болбодым, кандык казар неме јок.

Турала, Киш комыдады:

— Бүгүн мен де сүрекей чучурадым. Кере тужине албанла эки чычкан туттым.

Шүлүзин ачынып калган, ыркыранып айдынат:

— Мен де өктөм неме таап болбодым. Кере түшке јүреле, јыдый берген өлгөн үкү туштады. Кырлаш-каанның јеринде суу ойто табылган эмтир. Эмди мал өлбөй јат. Бистин эрмек-куучынды кем де ук-

кан ошкош. Кырлаш-каанга кем де суу табарга болушканы жарт. Ол кижиге меге туштайтан болзо, бастыра эдин челдеп салар эдим — деп кекенди.

Тийин олордын комыдаганын табыш жоктон угуп отурды. Нө-көрлөри кунугуп калган Тийиннен сурадылар:

— А сен нени таптың, агабыс?

Тийин үшкүрүп ийеле, араайын куучындады:

— Меге де коомой күн болгон эмей. Кузукту мөш табала, ажанып отуарымда, мени кижиге көрүп ийген, урук агашла мөшти чабарда, меге сооро тийди. Эмеш ле болзо, кардымды жара согор эди, карын, кудай болужып, куйругымнын учына тийерде, учу үзе согулып, оного тынымды алып келдим.

Оног Тийин таштан түжүрө калыйла, көндөйгө кире конзо, ондо кижиге отуру. Тийин коркыган бойынча чыгырып ийерде, Салдачак чочуп, жаман үнле багырганын бойы да билбей калды.

Карын, бу өйдө жуугында аңчылар жүргөн болуп, онын табыжын угала, эки тарый мылтык адып ийгилеерде, аңдар туш-башка качтылар.

Салдачак коркыганына санаазы энделе берген: нени де аайлабай-ондобой, көзүн тазырайта көрүп алган, калбайып калган отурды. Эмеш ле болзо, аңдар казырланып, оны жара тарткылап койор эди. Карын, аңчылар аргадап алганы жакшы.

Карындажы Тырмуужак дезе агазынын эмештен ле тирү калганын угала, ого жолугуп, айтты:

— Кижинин жадын-жүрүмине качан да күйүнбес керек, ага! Кижини жаман көрбөс, ачаптанбас керек. Ол тушта ырысту болорын.

Бу чөрчөкти, Кемерово областыа Байат сууы жалакай жаткан ак телегит укту алтай улустыг озогы чөрчөгин, эске алынып, А. А. ТЫДЫКОВ бичиген.

Э. Яимов

КЕЖИМ СЫНДУ КЕЕН АЛТАЙ

Бистин өбөкөлөрис буурайган жебрен өйлөрдөн бери ар-бүткенди, алтай жеринин агаш-тажын, арка-туузын, агын сууларын сүүп ле тооп тургандарын бис көп темдектерден көрүп жүредис. Олор алтай жеринег азыранган, кийинген, алтайынын койнына кирип жажынып, өштүлөрдө коруланган. Алтай жери жажыл кебин кийинип, жаш өлөңи жайылганыла кожо улустын жадын-жүрүми жаранып, ойын-жыргал баштала беретен. Бистин өбөкөлөрестин жүрегинин сүүнчизи де, жүрүминин ырызы да алтай жеринин ар-бүткенинен, онын байлыктарынаг камаанду болгон. Байла, онын учун олор өскөн-бүткен, жажына журтаган жерине кару болгондоры ол. Алтайды олор неден де бийик, неден де каруга бодоп, оны сүүп, тооп, ар-бүткенин эзелдирип, ого бажырып та тургандар.

Күзегсиде ичетен
Күрен беснин сүди бар
Күс бажында ойнойтон
Күрен чечек алтай бар.

Сананганда ичетен
Сары беснин сүди бар.
Сананганда ойнойтон
Сары чечек алтай бар.

Бистин совет Төрөлис элбек ле телкем. Онын жери түштүктөг түндүк жаказына жетире беш мун километрден артыкка, күнчыгыштаг күнбадыш жаказына жетире он бир мун километрге чөйилген.

Орооныстың ичинде айдын-күннинг айалгазыла да, ар-бүткениле де кандый ла жерлер бар. Же ар-бүткенинин жаражыла, кеениле, ару кейиле бистинг журтаган Туулу Алтайыстый жерлер ас. Өткөн жылда бистинг Туулу Алтайда ар-бүткен сүүчи ле оңдоочы ороон ичинде жарлу журналист Василий Михайлович Песков болгон. Атанар алдында «телекейдй айланып, телкемди де, жарашты да көп көргөм, же Туулу Алтайдын аңылу жаражы жүрегимде терег ис арттырды, бу кайкамчылу жер!» деп, өкпөорип айтканын бис эске алынадыс.

Чын, бистинг журтаган, иштеп жүрген алтайыс сүрекей жараш, онын ар-бүткени бай ла кеен. Онын ак-чакпынду аржан-кутук суулары ару, эм-том болгодый быйаңду, онын чангырайып көрүнөтен ынаарлу кейин тынза, кижинин сыны серип, су-кадыгы тыгып турар. Бу ончозы алтай жеристинг баалап болбос байлыгы болуп јат.

Алтайдын жаражын аякптап көрөргө, ару кейин тынып, аржан сууларын амзап, амырап, эмденип аларга бистинг областын эн жараш жерлерине жылдын ла сайын жүстер тоолу улус элбек Төрөлистинг өскө городторынан, өскө талаларынан келедилер. Алтайдын жаражы жылдан жылга там ла көп улустын жүрегин бактырып, там ла көп улусты бойына тартат. Бистинг областын жерлеринде көп амыраар туралар, санаторийлер, Туристтердин базалары, пионерлердин лагерьлери бар. Алтай жерис Төрөлиске мындый јаан тузалу болгонына бис сүүнер учурыс та бар, сүүнип, оморкоп то јадыс.

Је Алтайдын жаражы артап үрелбес, онын байлыктары јажын-чакка чылабас-түгенбес дегени јастыра шүүлте болуп јат.

Кезик улус Алтай алдынан ла бери бай, жараш болгон, онын ар-бүткени, байлыктары үзүлер, түгенер салымы јок, үргүлјиге једер деп сананадылар. Онын учун бистинг ортобыста ар-бүткенди ко-рулаарында турушпас, тоқыналу ла јайым жүректүлер, Алтайдын ар-бүткенин орныктыларына јөмөжөрдин, болужардын ордына јаан ачаанын јетирип, оны тоноп туратан улус бар болуп турганы ол.

Туулу Алтайга келип турган айылчылар — нургулай жараш кеендикти акту күүндерининг сүүгилеп, оны чеберлеп билер улус. Онызы јарт. Је олардын ортозында жарашты баалаарын, байлыкты чеберлеерин билбес таштый кату, тоштый соок жүректүлер база бар. Байла, онын учун Алтайдын жараш жерлеринде болгон кезик улус јаңыс ла бойынын ачына-коош јилбүзине болуп ар-бүткенди үреп-чачып, өртөп ла тоноп туратандары ол туру. Бу шүүлтени бир кезек темдектерле көргүзеектер.

Кадын, Беш, Урсул ичининг ле өскө дө өзөктөрдинг каскак меестеринде јаркынду кызыл чечектү марал деп өзүм өзүп јат. Бу өзүмнинг эн ле аңылузы ла учурлузы ол күнеттерде өзүп, сүрекей эрте чечектеп, барынкый оңдү меестерди јаркынду кызыл кепле кийиндирип, жараштыра јарандырып ијет. Бу өзүмнинг сабын күнет ле јылу јерде сууга тургузып койзон, ол кышкыда да чечектей берер. Туулу Алтайдын улусы бу жараш өзүмди алдынан ла бери тооп ло сүүп

келген. Онын учун кыстын жаражын бу өзүмле түнгөйлөтүп, байла, ол. Жазы жаанай берген үй улустан «кызыл-марал чырайлу кыс жүрбеген дейдин бе» деп, тарынып айтканын угуп ла ийреер. Бу дөштириш албатынын чөрчөктөрүндө де, кожондорунда да учурайт.

Же эмди ол албатынын магына кирген маралыс үзүлүп, түгөнөргө жеде берди. Оны слер жолго жуук меестерден таппазаар. Ненин учун десе бу өзүмди ары-бери жүргөн көп улус кыжы-жазыла карам-кайрал жогынаг сындыргылап, кере-жара апаргандар, Эмди көп меестер эрте жастагы жаркынду кебин кийинбей, карарган, куужайган кунукучылду артадылар.

Алтайысты кееркедип, жарандырып турган неме — агаш. Же агашты тузаланырында айтпаска болбос тутактар, жедикпестер бар. Агашты тузаланбас, жагыс ла көрүп отуруп деп, кем де айтпай жат, айтпаста. Же агаш — ол орооннын алтынды байлыгы, алтай жеристин кееркемжиги. Агаштын өзүмиле атын суулар, аңдар-куштар колбулу, тудуш. Онын учун агашты тузаланырынын кату ээжилери бар. Ол ээжилерди буспазы учун тартыжуну государство тургускан организациялар — агашхозтор ло агашпромхозтор өткүредилер. Же кезикте бу предпрятиелердин ишчилери бойлорынын корулайтан ла агашты орныктыратан учурын ундып, пландар бүдүрөргө, сыйлар аларга ла акча-жөбжө табарга болуп, агаш тузаланатан ээжилерди бойлоры бузуп туратандары бар. Кезик агашту жерлер узак өйгө тузаланарына колхозторго ло совхозторго берилген. Бир кезек хозяйстволордын башкараачылары, ак-жарыкка жагыс ла жыл жадатан чылап, берилген агашты туура садып, жерди үредип туратандары база бар.

Агаш корулаарында ла орныктыра өскүреринде бар жедикпестер керегинде Көксүү-Оозындагы хозяйстволор ортодогы агашхозтын баш лесничий нөкөр Старостин мынайда бичиген: «Оймон ичиндеги совхозтордын башкараачылары агаш өскүрерине жөмөжип, бойлоры баштаңкай эдердин ордына, бу тузалу ишке буудак эдип тургандарын айтпаска болбос. Былтыр Алтыгы Оймондогы совхозтын башкараачылары агашхозко агаш отургузар жер бербей, 5—6 айдын туркунына чөйип, жүзүн-жүүр шылтактар бедрегилеген. Арай-кереиден сурап алала, отургыскан агаштын корбозына мал кабыргылап, тепсеткилеп койгондор. Агашхозтын специалисттери агаштын үренин тартып ла корболорын отургузар ишке школдын балдарын тузалангандар. Балдар бу ишти сүрекей жылбиркеп бүдүргөн. Кажы ла корбонун төзине бойлорынын ады-жолдорун бичигилеп кадагандар. Олор бу жерде койу мөш болорына иженип, амадулу санангандар. Жылдын ла өзүп, жаранып, барбайып турган мөштөр балдардын көзине көрүнип турган. Балдар бойлорынын ижине сүрекей иженгендер. Агаштын отургыскан корбозын мал тепсеп үрөп койгон. Же сананаар, мындый иштин бистин текши керектериске тузазы кайда? Бир жагынаг, Алтыгы Оймондогы совхозтын башкараачыларынын керексинбестеринен улам отургызылган агаш үрелип, көп улустын күүренип иште-

ген кучи калас јерге калган, экинчи јанынаг, балдардын ичкери болгон јакшынак күүн-табы чөкөп, јанган».

Кезик хозяйстволор агашту јерлеринин агажын анаар ла үреп тузалангандарынаг улам, бир јанынаг, агаш та артпаган, экинчи јанынаг, алдында малдын одоры болгон эмезе өлөг белетейтен јерлер үрелип калган.

Туулу Алтайдын мөжи керегинде айтпаска болбос. Мөш — Алтайдын кееркедим, Аба-Јыштын алтындей алуларынын турлузы, аржандый ару сууларынын агыны башталган төс јери. Алтайдын мөжинег эм-тус болгон эмилдү кузук, мөштин чаганазын аладылар. Је ого үзеери ол Алтайдын сүр-кеберин кееркеде чүмдеп, ару кейин там ары аныландыра јарандырып турганы болуп јат. Мөш јок болзо, Алтайстын кеени, јаражы толо эмес болуп, јемтик немедий билдиреди.

Мөшти корулаары ла орныктылары јанынаг төс газет-журналдар да, крайдын ла областытын да газеттеринде көп катап бичилген. Је Алтайдын мөжин корулаары ла орныктыра өскүрери јанынаг јөптөр јетире бүтпей турганы облысполкомнын ағылу комиссиязынын јетирүлеринде айдылган. Ченелтелер өткүрер Горно-Алтайский агашкомбинаттын ла өскө дө агаш иштеер предприяттилердын агаш белетеечилери мөш агашты карам-кайрал јогынаг бүрте кезип, сүүртеп түжүрер тушта мөштин корбозын јердин кыртыжыла катай кодоро сойо согуп тургандары јарталган. Мөшти тузаланар ээжилерди бузуп, оны чеберлеерин ле орныктыра өскүрерин керексией тургандары учун бурулу улус кату каруузына тургузыларында аланзу јок.

Мөш — элбек јоннын эн ле тоогон ло карузыган агажы. Оны корулайтаны текши јоннын кереги.

Мөш агаштын бүриндий
Мөнкү болзоос кайдадыс,
Мөнгүн-алтын суузындый
Өнжүк болзоос кайдадыс...

Бу кожонды албаты тегин чүмдебегени јарт.

Бистин областьта јурттарды агаш өскүрери ажыра јажарта јарандырар иш башталганынаг бери удай берген. Јажыл бүрлү агаштарла бүркелген јараш јурттардын тоозы там ла көптөп туру. Андый јурттардын тоозына Турачак аймакта Артыбаш ла Кебезен, Кан-Оозы аймакта Экинур ла Мөндүр-Соккон, Ондой аймакта Кулады ла Хабаровка кирип турулар. Јурттардын тыш бүдүмин шак мынайда кееркеде јарандыргандарында албатынын депутаттарынын Советтеринин исполкомдорынын, депутаттардын үлүзи сүрекей јаан.

Өткөн јылдын учында «Комсомольская правда» газетте јарлу журналисттин Василий Михайлович Песковтын «Уч кайын айландыра алаканча јер» деп статьязы јарлалган. Ондо јерди, јурттарды, городорды јарандырырында агаш-таштын, ар-бүткеннин учуры ке-

регинде сүрекей чокым ла чын айдылган. Бистинг де журттарда алды жаар ичкери де көрбөй, алдынан бери өзүп калган агаштарды болор-болбос шылтактан улам бүрте кезип, үреп койотондору бар. Кезикте ак жаланды, төңди тагынан турган кайын, чибн кееркедип, жарандырып жат. Улус алдынан ла бери жаландагы турган чибини, кайынды, четти жараш көрүп, онын төзине ат уларып, токым согуп, тыштанып туратандар. Төңди, ак жаланды, тоңмок суунун бажындагы төстөкти кееркеткен тагынан өскөн кайынды, чибини улус өкөөр көрүп, кандый жараш кожондор чүмдеген!

Кайыг, кайыг, кайыгаш,
Кайыгаштыг жаражын.
Кара туйук кабакту
Карындаштыг жакшызын.

Чибн, чибн, чибичек,
Чибичектиг жаражын.
Чыйилгек кара кабакту
Тай эжемниг жакшызын.

Ол агаш бу айландыра жаткан жерди кееркедерге өнөтийин отургызылган немедий, Ол агашты кезип койзоор, байагы ла жараш жереер ээнзиреп, кунукчылду немедий болуп калар.

Je бис жүрүмде саг башка кату кылык-жанга учурап турадыс. Кезик улус шак онойып жер кееркедип өзүп жаткан агашты болор ло болбос керекке кезе чаап, жыгып койотоны бар.

Темдектезе, бистинг областыгын кезик журттарында учураган ла кайынды жыгып, колбоштыра буулайла, обоонун алдына салатан неге де жарабас, каршулу жаг-кылык бар. Мындый каршулу кылыкты токтодор улус журттаг чыкпай турганын кайкабаска болбос!

Бистинг өбөкөлөрүстинг жаш агашты тегиннен тегин жыкпайтан чактар өткүре өдүп келген сүрекей жакшы жанжыгузы бар.

Бир катап совхозтынг директоры агаштын жарлу узун, карган өбөгөндн айрууштарга сап кезип берзин деп айбылаган. Онызы узак ойгө унчукпай отурала: «Жок, бу жакылтаны бүдүргенче, жаңы абра эдедим» — деген. «Лажына жыкпаган, байлаган жаш-корбо агашты канайып жыгатам» — деп, карган жартаган. Көрзөөр дө, бу өрөкөн 70 жашка текели агаштын корбозын кескелек! Онын бу байлаган байы үүле-коногы келгенче бузулбазы жарт.

Кандый да жөп жогынан госуларствонунг тургускан ээжилерин бузуп, Алтайдын байлыктарын тоноп турган баскын-тоскындардын тоозы көптөп туру. Кезикте бичилген анылу жөн жогынан алтын тазылды, сыгын отты, оног до өскө баалу эм өзүмдерди казып, жердинг кыртыжын үреп турган тонокчылдар кайдан да кезедү албай, көлтабына кылынып жүредилер. Шак андый тонокчылдар кылбышты, таштынг сагыдын ла өскө дө байлыктарды жууп, апарып баалап-чуулап садып, тагынан бойынын байыыр жилбүзине тузаланадылар.

Кезик малчылар эмезе хозяйстволордынг башкараачы ишчилери ле специалисттери шак андый тонокчылдарды кату каруузына тургузарын некеердинг ордына андыйларды аттап-тондоп, Алтайдын байлыктарын тоноорго жөмөжип туратандарын кайкабас арга жок.

Бистин партия, Совет башкару ар-бүткенди корулаары жанынан жаан учурлу жөптөр жараткан, ол жөптөрдү кыйбай бүдүрери жагыс ла ар-бүткен корулаар организациялардын ишчилеринин, депутаттардын ла активисттердин кереги эмес, је анайда ок, ак-чек санаалу ончо улустын кемге де жарбыбай бүдүретен ижи болуп јат.

К. Укачина

КАЙЧЫ КЕРЕГИНДЕ СӨЗИМ

(А. Г. Калкиннин 60 жажына)

Алтай албаты ады-чуузы чыккан кайчыларыла, кожончыларыла, комысчыларыла, шоорчыларыла оморкоп, омордын чөрчөктөрүн, кожондорын алтыннан, мөнгүннен артык баалайт ла чеберлейт.

Чанкыр түдүскүлү Алтайыстын кажы ла талазында, кажы ла элбек өзөктөринде жарлу кайчызы, кожончызы, үлгерчизи болгон до, эмди де бар. Темдектезе, Сары-Кокшо өзөктө Н. У. Улагашев, јыш јеринин чөрчөкчизи Н. П. Черноева, Кан-Оозы аймакта Экинур јуртта жадып, јажы једип, јада калган К. Кокоева, Јабаган јуртта А. Г. Калкин, Шебалин аймакта Апшыйакту јуртта Н. К. Ялатов, Оңдой аймакта Јоло јуртта Т. А. Чачияков, Уч-Сүмердин мөңкү карынан агып түшкен Кадын суунын јарадында турган Көксуу аймакта Кујурлу јуртта Ада-Төрөл јуунин ветераны С. И. Савдин ле онон до өскөлөри. Омордын чөрчөктөри он бир томнын јуунтыларына кепке базылып, келип јаткан јаш үйеге јажын-чакка байлык энчү болуп артып калар. А кепке базылбаганы канча кире...

Бистин история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын архивный фондында канча јылдын туркунына фольклористтердин ле фольклор сүүчилердин кожончылардан, чөрчөкчилерден төкпөй-чачпай, чебер угуп, бичип алган материалдары јадат ла үстине јуулгылайт.

Бүгүңги күндерде Туулу Алтайда јебрен өйлөрдөң ала турумкай болуп арткан оос творчестводон анчада ла кай чөрчөктөр аңыланат. Кай чөрчөктөрдү кайчылар үйеден үйеге көгүсле кайлап, айдып келгендер. Кай чөрчөктөрдү аңылу јайалталу улус айдып јат. Оморды болгон ло кижы айдып болбос, ненин учун дезе чөрчөктөрдин бир де јерин, чүм-кеберинен јылыйтпай, ол ло бойынча айдып кайлаар улус бу аңылу искусствово јаштан ала кажы ла кайлажыла теми-гип калган.

Туулу Алтайда андый кай чөрчөктөрдү кайлап айдатан ады-јолы жарлу кайчылардын бирүзи Алексей Григорьевич Калкин. Быжыл ады-чуузы жарлу кайчыбыска 60 јаш толды. Ол кай чөрчөктөриндеги баатырларынды ок күчтү, ойгор көгүстү отуры. Бүгүңги күңге

жетире кайчы А. Г. Калкин мөңкүлик чөрчөктөрүн эл-жон ортодо озогызынан он артык, эмдигинен эки артык эдип кайлап жүрү. Жайалталу кайчынын атту-чуулу баатырлар керегинде чөрчөктөри жаан да, оок то жаштуны оморкодот ло өкпөөртөт, сүүндирет ле кунуктырат, бийик амадуга кычырат ла апарат. Жарлу кайчыбыстын албаты алдына кайлап, амыр-энчү күүнзеп айтканын «Очы-Бала» деген чөрчөгинде бойынын ок алкыжы ла жаан учурлу сөстөри керелеп туру:

Узак бйгө кайлап жүрген
Узун чөрчөк божоорго жетти.
Узада, калак, мен чөйбөдим,
Учы-кырын мен кеспедим.
Калык кычырып, бу чөрчөктөн
Калапту кыстыг салымын билгей...
Балдар болзо эм кычырып,
Бар учурын сананып жүргей...
Айладып айткан агаш топшуур
Алтай жондо ундылбазын!
Коо кайдың койу үни
Кожо артып, коробозын.
Атту-чуулу Очы-Балам
Ай болуп тегериден
Амыр-тымкы кбрүп ле турзын.
Алтай жоным менин болзо
Алча түшкен Алтайына
Амыр-энчү арбындап өссин!
Кайлап айткан бойым болзо,
Агас тонго ороноло,
Ак койонго эм минеле,
Алтайыла айылдап жортсын,
Албаты-жоннын ол ортого
Айтпаганын айдып жүрзин,
Алтай кайын кайлап артсын!..

Чын, жарлу кайчыбыс бүгүңги күнге жетире Алтайыла жорыктап, калыгынан укканын ла көргөнин омордын ок бойына кайлаганча.

Алтан жашту Калкиннинг ле онон до өскө чөрчөкчилердин мынчага жетире айткан кеендик сөзине жангыс ла алтай эл-жон ло онын шинжүчи ученылары ажару эдип турган эмес, онойдо ок орооннын ончо талалары оны уяру ла тындап жат. АЙса болзо, келер бйлөрдө төрөл алтай тилисле айдылган кеендик кожондорус, чөрчөктөрис телекей үстине жарлалып ла таркап барарында маат жок. Онызын мындый темдектер керелейт: Алексей Григорьевич Калкиннинг «Очы-Бала», Табар Анышкинович Чачияковтын «Кан-Алтын» деген кай чөрчөктөри эки тилле кепке базылып, бу жылдарда белете-

лип жаткан «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деген 60 томног турган бичиктерге кирер.

Кайчы Алексей Григорьевич Калкинниг ады-жолы баштап ла областьтын төс жерине, ол өйдө Ойрот-Тура городко, 1945 жылда угулып келген. Кемге де жарлу эмес иит кайчы ол жыл жүрүминде баштап ла албатынын ойындарынын олимпиадазында турушкан. Областной көрүдө ол баштапкы жерге чыгып, күндүлү граматала, баалу сыйла кайралдаткан. Бойынын мындый жедимин кайчы эмдиге жетире ундыбай эске алынат: «Онон эки жыл өткөн кийинде, 1947 жылда, РСФСР-дин албатыларынын творческий көрүзине туружарына баштап ла Москва жаар барганыс. Ол көрүдө бистин Туулу Алтайдан 20-ден артык артисттер турушкан». Бистин төрөбистинг ат-нере-лү төс городы Москвада болгон мөрөй-көрүдө ыраак Улаган аймактаг барган иит кайчы база катап жөнүчүл болуп чыккан. Бу өйдөн бери кайдын бийик учурын, оны төс жердеги жаан специалисттер тыг баалап турганын Калкин көрүп, бойынын творчествозына ла ижине ажарузын там тыгыдар деп шүүген.

Ол ыраак жылдардан бери көп суулар акты, көп жылдар өтти. Алтай албатынын оос творчествозына жаан ажару эткен көп нөкөрлөр ол өйдөн бери Алексей Григорьевич Калкиннен 20-ден ажыра кайлап айдар жаан чөрчөктөр, ондор тоолу куучындап айдар чөрчөктөр, көп укаа, кокыр, чечен сөстөр, алкыштар, табышкактар ла кожондор бичип, научный шинжү өткүрер институттын фонотеказын байыткан. Калкиннен бичилген кайлап айдар чөрчөктөрдиг көп сабазы «Алтай баатырлар» деп албаты ортозында жарлу жуунтынын томдорында кепке базылган. Ол тоодо «Алтын-Эргек», «Кара-Тааы кыс», «Боодый-Мерген», «Өскүс-Уул», «Очы-Бала» ла онон до көп өскөлөри.

Чөрчөктөрдиг экүзи — «Маадай-Кара» ла «Алтай-Буучай» — Москвада Академия издательстводо орус тилле чыккан. Онойдо ок «Маадай-Кара» ла «Очы-Бала» деген кай чөрчөктөрдиг Новосибирскин поэди Александр Плитченко орус тилге поэтический көчүришле көчүрүп, Москвада «Современник» издательстводо 1983 жылда чыгарган.

Калкинниг творчествозы керегинде айдып тура, бис онын жаңыс ла кайлап айдар чөрчөктөрине ажару салып, өскөлөрүн немеге додой, жанынан өдө берзебис, жаан жастыра болор эди. Бу кайчыдан бистин институт тегин сөслө куучындап та айдар чөрчөктөрүн сүрекей көп бичиген. Мындыларынын тоозына көп сабазы алтайдын ан-куштарына ла Айга, Күнге, жылдыстарга учурлаган чөрчөктөри ле кеп куучындары кирет. Онын мындый оок чөрчөктөри анчада ла балдарга керектү жуунтыларга жараар, анайда ок учебниктердин страничалары да кееркедер. Бу чөрчөктөр кыска да болзо, же олордын учуры ла шүүлтези сүрекей жаан ла терен.

Албатынын тилин байлык, кеен, жараш эдер эп-аргалар — та-

бышкактар, чечен, кеп, укаа, модор сѳстѳр. Алексей Григорьевич онон до адак калбас кижѳ.

Алексей Григорьевич Калкин албатынын байлык искусствозын билериле жагыс Туулу Алтайда жарлу эмес. Ол художественный кѳрѳлерде, албатынын фольклорыла колбулу јѳзѳн-башка јуундарда туружып, Барнаулда, Новосибирскте, Улан-Удэде, Москвада кѳп катап болгон. Онын топшуурынын коо кѳзѳн ле кайын јаан жаркынду залдарда улус жагыс катап кайкаган эмес. Јарлу кайчы эмди де художественный кѳрѳлерде уулы Элбекле кожо эрчимдѳ туружат.

Бис билерис, Туулу Алтайдын кажы ла аймагынын улузында бойынын анылу јѳни ле кожоны бар. Алексей Григорьевич олордын кажызына ла ајару эдип, бойынын јѳниле олордын кѳзѳине келиштѳре јѳеледе кожондоп то берер. Темдектезе, Улаганнын кожоны:

Уј быһанды саарда,
Уруп берген ајактый.
Улу башчы баштаарда,
Угыма берген ырыстый.

Сары аланы минерде,
Јайап кѳйген канаттый.
Совет жагыс баштаарда,
Јажыма берген ырыстый.

Кан-Оозынын кожоны:

Ак канатту ак кучкаш,
Ак ѳлѳг бажын јайбай тѳш.
Адам тушта тѳрѳгѳн,
Ат чакызын јаспай тѳш.

Кѳк канатту кѳк кучкаш,
Кѳк ѳлѳг бажын јайбай тѳш.
Энем тушта тѳрѳгѳн,
Эжик алдын кыйбай тѳш.

Ондойдын кожоны:

Экемел, камду јок болзо,
Тонды канай чѳмдейтег?
Эл-тѳрѳгѳн јок болзо,
Эмди канай јыргайтан?

Камду-тѳлкѳ јок болзо,
Тонды канай чѳмдейтег?
Карындаш-тѳрѳгѳн јок болзо,
Эм канайып јыргайтан?

Калкиннинг творчествозы тѳрѳл алтай албатынын оос творчествозыла колбулу болгонын, ол бойынын эл-јонынын јебрен чактарда јууган оосло ајдар мѳнкѳлик байлыгын терең билери ле сѳзѳгени керегинде айттыбыс. Је бу ок ѳйдѳ бистинг кайчы жагыс ла албатынын чѳрчѳктѳрин, кеп, укаа сѳстѳрин билер ле ајдар кижѳ эмес. Оны эмдиги де ѳйдин поэзиязы јилбиркедип туру. Темдектезе, башка-башка ѳйлѳрдѳ «Алтайдын Чолмоны» газетте ле јѳзѳн-башка литературный јуунтыларда ол акту бойы чѳмдеген кѳп тоолу ѳлгерлерин кепке бazyп чыгарган. Бу произведениелеринде автор эмдиги јадын-јѳрѳмле, улустын ижи-тожыла колбулу сурактар кѳдѳрет. Онызын бир канча ѳлгерлердин аттары да керелеп туру: «ѳткѳн јуунын тѳбеги», «Ырызым кайда», «Јиит најыма», «Комбайн», «Москвага јѳргеним» ле онон до ѳскѳлѳри. Темдек эдип, «Тѳрѳл Москва» деп ѳлгерин алактар:

Күндий оды жарыган
Жыргалду төрөл Москва.
Кызыл мааныда јуралган
Күчибис Серп ле Маска

Жайым Төрөл јерисле
Жаранып аккан Волга.
Жажына жүрер жүрүмге
Ырызыг јайылган, Москва.

Албатыга јайган сениг ырызыг
Жарадына толу суудый.
Јер айланган темир јолдорыг
Токтобос жүректин тамырындый...

Эмди Алексей Григорьевич Калкиннинг озогы кайчылар, оной-до ок бойы канайда кайлап үренгени ле кай керегинде бир кезек шүүлтелерин угалык:

«Мынанг озо бистинг Туулу Алтайда кайчы улус көп болгон. Је эмди өдүп-барып јаткан жылдарла кожо андый улус там ла астап туру. Кайчылар каа-јаа эмди де бар болбайсын, је олордын кезиги улустанг уйалып кайлабай јат, а кезиги дезе кайды керекке де албай тургандары бар.

Је мен озо баштап кайлабай, чөрчөктинг сөстөрин айдып үренгем. Менинг адам Улаган аймакта Паспарты деп јерде өскөн лө журтаган кижии. Ол бойынын јеринде ады чыккан кайчы болгон. Адамнын чөрчөктөрин мен јаштан ала угуп, тогус јаштудан ала кайлап баштагам. Кайга бойынын үнин темиктирер керек. Онон башка неме болбос. Кижининг үни топшуурдын үнине келижип турзын. Үн ле топшуурдын күүзи бой-бойына јөмөжип, суу чылап биригип, бир аай агар учурлу. Андый једимге једерге кайчыга күнүг сайын үнди темиктирип, кайлаар керек. Ол тужында не-неменинг мары, эп-сүмези көрүнип, јартала берер. Бу тегин лекция, доклад та эдип темиккен улустарды уксагар, олордын сөстөри эптү, ончозы бойынын јеринде, ончозы төс шүүлтеге ууламјы берип јат.

Кайлап турган кижии темиге берген кийнинде онын сөстөри де чокым болуп барадар, үни де кеен ле койу болор. Чөрчөкти улуска угарга да јилбилү болор. Кыскарта айтса, кайлайтаны јенил неме эмес, је ого үренер керек, темигер керек. Санаа-күүни бар болзо, кижии кандый да амадуга једип албай.

Кайчы кижининг жүрүминен база бир неме темдектеер күүним бар. Кижии бойынын кайлап турган чөрчөктөрине, ондо болуп јаткан керекке бойы да билбес јанынан бүдүп, көбөрөп чыгар. Чөрчөктинг геройларынын салымы бери јанында кижини санааркадып та, сүүндирип те јат. Ненинг учун дезе чөрчөк кей куучын эмес. Албаты анда бойынын көксинде түүлген энг кару санаа-шүүлтезин салган.

Чөрчөктү айдарда ла чөрчөк, же оны жаңыс кижн сананып тапкан эмес. Ол көп тоолу улустын жебрен чактаң бери сананган санаазыла, күүниле, амадузыла биригип калган. Онын да учун чөрчөктин тили де, сөстөри де байлык ла жараш.

Кезикте кижн чөрчөк айдып турала, ондо болуп жаткан керекти сананып, бойыннын геройларынын сүр-кеберин түш те жеринде көрүп, улаарып, чочып турар.

Чөрчөктөр керегинде айдарда көп ой керек. Оны бир уула ончозын айдып болбозын. Же кем кайлап үренерге турган, ол кижиге бойыннын амадузынаң уялбай, табынча темигер, үренер керек деп бодоп турум. Кайды бистин албаты жадын-чакка сүүген. Оны үспей, үйеден үйеге апарза, сүрекей жакшы болбайсын».

Мынайып төрөл кайыстын терен учурин, онын тузазын Алексей Григорьевич Калкин бистин институтта 1973 жылда «Оскүс-Уул» деген кай чөрчөгин бичидерде айткан эди. Жайалталу кайчыбыстын кай ла кай чөрчөк керегинде жаркынду сөзи, терен ле бийик шүүлтези бистин жаш үйеге бийик үредү, ижемји дезебис жастыра болбос.

Калганчы жылдарда бистин фольклористтер Шинжин И. Б., Ямаева Е. Е., бу статьянын авторы жайалталу ла жарлу кайчыдан көп кожондор, баатыр улус керегинде исторический кеп куучындар, онон өскө «Алмыс-Каан», «Кан-Жеерен атту Кан-Алтын», «Ай-Сологой» деген кай чөрчөктөр бичип алды. Онойдо ок 1984 жылда А. Г. Калкиннин творчествозына учурлаган И. Б. Шинжинин жаан шинжү ижи чыкты.

Бүгүңги өдүп жаткан иш жаңыс ла эмдиги ойгө керектү эмес. Ол Туулу Алтайдын фольклористика жаынанг историзына, оны келер де өйлөрдө шиндейтен улуска ла бистин культурабыстын мынанг ары өзүмине сүрекей керектүзи кажы ла кижиге жарт.

А. Тыбыкова

АЛТАЙДЫҢ ЖЕБРЕНДИГИ

Алтайдын мөңкү сүмерлерле жалтырашкан бийик тайгалары, жажыл жуурканла жабынган жалаңдары, ару-кутук суулары, арчын ытту ару кейи көп шинжүчилердин, бичичилердин, журукчылардын, кожончылардын жүрегин бактырып, ал-санаазын эбиртип, эрмек-куучынын көптөдип, ологро кееркемелдү чүмделиктин жолына барарына ийде-күч кожот. Алтайдагы ада-өбөкө артыскан жебреник кеендиктер коркышту чактарда, корымду жолдордо артабай, корболонуп өзүп, жаанды-жашты өкпөөртип, бийик ажулар ашкадый, агару керектер эткедий күч берип, жаркынду амадуларга ичкери кычырат.

Туулу Алтай — түрк тилдерлү көп калыктардын өзүп-таркап барган төрөли. Алтай, кыргыз, башкир, казах, туркмен, узбек, азер-

байджан, карачай, тува, хакас ла оног до өскө калык-јоннын угы-төзи бирлик болуп, ада-өбөкөзи јебрен чакта Алтайда јуртаган. Олор түрктөр деп адалган. Јуулу чактар солынып, албаты јүрүми экчелип, коскорылып, өйлөр кубулып турганынан улам бирлик төс-өбөкө башка-башка бөлинип, кезиги изү Орто Азиянын чөлдөри, кайыр кайаларлу Кавказтын кырлары јаар, кезиги Эрчиш суузын кечип, күнбадыш јаар ууланарда, олардын алтай, тува, хакас карындаштары угы-төзи таркап, ада-өбөкөзи јуртаган јерде — Алтай-Сайан кырлардын кобы-јиктеринде артып калган.

Ученыйлар түрк калыктардын историязы, јадын-јүрүми, тилдери керегинде чылаазыны јок шинжү иштер өткүргилейт. СССР-дин наукалар Академиязынын бир канча институттары јебрен түрктөрдин тили, историязы, јадын-јүрүми кандый болгонун билип аларга јебрендик түрк бичиктерди кепке базып, шинжүлөп, ол бичиктерде не керегинде айдылганын јартаары јанынан јаан иш өткүрип јат. СССР-дин наукалар Академиязынын планы аайынча «Јебрен түрк бичиктердин кереестри» деп беш том чыгар: 1-кы том Тува, Хакасия, 2-чи том Алтай, 3-чи том Монгол, 4-чи том Орто Азия, 5-чи том Кавказ ла Поволжье аайынча болор. СССР-дин наукалар Академиязы Туулу Алтайга учурлаган бичикти Венгрияда чыгарар.

Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институты ла СССР-дин наукалар Академиязынын Күнчыгыштагы калыктын јадын-јүрүмин шинжүлөөр институты үч јылдын туркунына кайа-таштарда јебрен түрк албатынын бичиктерин јуур ишти Ондой, Кан-Оозы, Кош Агаш, Шебалин ле Улаган аймактарда элбеде өткүрген. Солун бичиктү кайалар ла көжөгө таштар анчада ла Ондой, Кан-Оозы ла Кош-Агаш аймактарда элбеде учурайт. Бу өйдиг туркунына јебрен түрк бичиктү 49 кереестер тоого алынган. Олордын кезиктерин эки институттын аңылу экспедициязы јурт улустын јөмөжинин шылтуунда јангыдан тапкан. Бу не бичимелдер? Ондо не керегинде айдылганын билерге кажы ла кижиле, байла, јилбиркеп турган.

Баштапкы ла катап Сибирьдин ле Төс Азиянын кайа-таштарын-да сан башка букваларлу бичимелдер бары керегинде јетирү XVII-чи чактын учында ла XVIII-чи чактын баштапкызында болгон. Орус каан Петр I 1709 жылда Полтавада болгон јуу-согушта шведтерди јенип, олардын Иоганн Страленберг деп капитанын олјого алып, өскө олјолоткондорло кожо Тобольск јаар ийип ийген. И. Страленберг Сибирди исторический, географический, этнографический ле тил јанынан шингдеер ижин баштай берген. Енисейге сол јанынан кирип турган суулардын јанындагы кайалар, кижиле чилеп, содойто отургыскан таштар ла јес күскүнин сыныктары кандый букваларла бичилгенин ол чаазынга јурап көчүрип алала, шинжүчилерге солун јетирү эткен.

XVIII-чи чактын башталганында јарт эмес букваларлу бичиктер

керегинде јетирүлөр келерде, Петр I Сибирь јаар шинжү ийген.

Сибирьдин јериле көп жорыктап, Д. Г. Мессершмидт Енисей суунын јанындагы (эмдиги Хакаский автономный областтын јериндеги) кайа-таштардагы бичиктерди бойнын дневнигинде журап, көчүрип, озор бистинг эрадан озо 2 мун жылда күнбадыш Европа ла Альпа кырлардын түндүк талаларында јаткан кельт укту калыктын бичик-билигине түнгей болгодый деп, шүүлте айткан.

Күнчыгыштагы башка-башка укту калыктын тилдерин шиндее-ри јанынан эрчимдү иш өткүргени учун Россияда наукалар Академиясында эн баштапкы член-корреспондент деп научный ат берилген Г. И. Спасский деп шинжүчи 1818 жылда «Сибирский вестник» деп журналда «Сибирьдин јебрендиги» деп статьясында чийу буква-ларлу бичимелдердин таблицаларын берерде, академик Ф. И. Круг онын ижин латын тилге көчүрип, алдынан бичик эдип белетеп, кепке базып чыгарган. Онын ла кийинде кайалардагы јажытту бичиктер керегинде солундар јер-телекейде шинжүчилер ортодо элбеде јайыла берген. Бу јажытту бичиктер кандый калыктын энчизи болгонын ол өйдө билерге куч болгон, не дезе Сибирьде јаткан башка-башка ук албаты-јоннын историязы, јадын-јүрүми ле тилдери шинжүленбеген болгон, онын учун бу сурак аайынча ученыйлар ортодо бирлик шүүлте болбогоны ол. Бир бөлүк шинжүчилер бу бичиктер индо-гот, греко-гот эмезе финндердин ада-обөкөзи артыскан, өскөлөри (Г. И. Спасский, М. А. Кастрен) Сибирьдеги солун бичиктерди артыскан улус — славяндар деп бодогон. Је күнчыгыш калыктардын историязын шинжүлөөчи француз укту Абель Ремюзенин шүүлтези чокым болгоны јарталган. Онын айтканыла болзо, бу бичик јебрен түрктөр јуртаган јерде табылган, айдарда, озордын болордон айа-бас. Бар күчтерин салып, ол бичиктердин јажыдын табарга ученыйлар экспедицияны белетеп, кайучы иштер көндүктирер деген шүүлтелү болгондор. 1889 жылда Н. М. Ядринцевке баштаткан экспедиция Монгол јериндеги Орхон суунын јанында кагандардын сөөгин жууган эки јаан толодой тапкан. Н. М. Ядринцевтин барган јолыла Монгол јаар эки экспедиция атанган: финндердин (1890) башкараачызы А. Гейкель, орус экспедицияны (1891) наукалар Академиязы ийген, экспедицияны баштап апарган кижии — В. В. Радлов. Ол экспедициялардын жууган материалдары эки атлас болуп чыккан, ого үзеери, орус экспедициянын туружаачылары јажытту бичиктер керегинде алты жуунты кепке базып чыгарган. Чийү буквалардан башка, таш керестердин эки келтегейинде, сырт јанында кыдат иероглифтер болгон. Ол иероглифтерден академик В. П. Васильев керестерде «ту-кюз» деп калык керегинде айдылганын билип алган. Бу ачылтанын кийинде бичик кемнин болгоны, кандый чакта бичилгени керегинде шинжүчилер ортодо изү блааш-гартыжу јабызай берген. Ол буквалардын јажыдын таап, кажы ла чийүчек кандый табышты көргүзип турганын билерге телекейде ады јарлу эки уче-

ный: дат Вильгелм Томсен ле орус түркчи В. В. Радлов бой-бойлары колбузы жогынаг, кажызы ла бойынын ағылу эп-сүмезин, бийик билгирин тузаланып, бу бичиктердин жажыдын табарга иштей берген.

В. Томсеннин жүрүминде 1893 жылдын 25 ноябрь жүрек шимиреген күн болгон: ол орхон-енисей бичиктерди кычыраынын жажыдын тапкан. В. Томсен жолдыктарда берилген букваларды тунгдештирип келерде, бой-бойларыла коштой турар аргалу, кезиктери турбас эмитир. Айдарда, тилде кандый да ағылу ээжи бары билдирген: сөстөрдө бир аай жылжак үндүлөр (тенгери, элчи) ол эмезе бир аай кату үндүлөр (каганды) турары түрк тилдерге келижип турганы жартала берген. Бу законго тайанып, В. Томсен тенгери, түрк ле онон до өскө бир канча сөстөрди кычырып ийген.

1893 жылда 15 декабрьда В. Томсен бойынын ачылтазы керегинде наукалардын датский Академиязынын конференциязында доклад эткен. 1894 жылда 19 январьда В. В. Радлов С-Петербуртта наукалар Академиязына дат шингжүчининг ачылтазына тайанып, жебрен түрк бичиктер керегинде солун жетиру ийген. Бу бичиктерди орус ла өскө тилдерге көчүрер ишти ле олордо не керегинде айдылганын жартаар ишти В. В. Радлов өткүрген. Ады жарлу эки жаан шингжүчилердинг расшифровать эткен тексттерининг көргөжин, бу таш кереестер түрктердин каандары (кагандары) Күл-тегинге ле онын карындажы Могилан-каанга тургузылган эмитир. Олор бистинг чактын 716 жылында кагандар болгоны жарталган. Бу эки таш кереестердинг тексттерин олордын жуук төрөгөни, түрк кагандардын билезининг историязын билеечи, Ашина деп уктаг тараган Йолуг-тегин деп кижги бичиген. Таштарда бичиген жолдыктарда түрк кагандар калапту жуу-согуштарда тартышканы, албаты-жонун өштүлөрдө корып алганы, келер үйе курч, бек болуп, өштүни төрөл жерине кийдирбези керегинде кычыру эткени айдылган.

Каан жаңына удур тартышканы учун ссылкаткан жорыкчы Д. А. Клеменцтинг үйи Е. Н. Клеменц 1897 жылда Улан-Батордон 66 км. Баш-Цок деп жерде рунический кереес (рунический бичигени — ол ташта ол эмезе агашта букваларды-знактарды темдектегени — А. Т.) тапкан, ондо 712—716 жылдар көргүзилген. Бу кереес кагандарга жуук, жуу-чакта сүме, энчилү өйдө жөп беретен, билгири бийик Тонйукукка тургузылган. Академик А. Н. Кононовтын айтканыла болзо, Тонйукукка учурлалган кереестердинг тилинде албатынын эрмек-куучынынын стили билдирет. Ол өйдө кагандар ла аргалу жаткандар жебрен түрк тилдинг кажы бир диалектин ағылап, оныла эрмектешкен болгодый. Күл-тегин ле Могилан-каанга учурлап, Йолуг-тегин тургускан кереестинг тилинен ол өйдөгги литературный тилдинг эн бийик күрмелерининг кебери билдирет.

Жебрен бичимелдерди онон ары расшифровать эдеринде көп шингжүчилер П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, И. А. Батманов, Н. А. Баскаков ло онон до өскөлөри турушкан.

Јебрен түрктер бичийтенинин жажыдын, олор чырбагал ол эме-
зе чийү бүдүмдү букваларды кайдан тапканын билерге ученылар
шинжү иштерди көп өткүргөн. Бу керегинде башка-башка шүүлте-
лер болгон. Н. Г. Маллицкий ле Н. А. Аристов бу бичимелдер түрк
тилдү калыктардын танмаларыла колбулу деп бодогондор. С. Е. Ма-
лов дезе олорды бистин эрадан озо бир мун жылдын ортозында Ор-
то Азияда (эмдиги узбектер ле таджиктердин јеринде) согды деп ка-
лыктын бичик-билигинен таркаган деп бүдүмјилеген. 1929 жылда
Е. А. Поливанов бу сурак аайынча мынды шүүлте айткан: бу ал-
фавит түрк тилдү калыктын ортозында табылган, ненин учун дезе
сөстөрдө буквалардын турар аайы түрк тилдердин законуна тай-
анган.

Јарлу шинжүчи В. В. Бартольдтын чокумдап айтканын ажару-
га албаска болбос. Онын шүүлтези ле болзо, бу бичик-билик киж
бачым ондоп болбос чиймелте күрмелерлү. Оны өскө алфавиттерле
түндештирип келгежин, бойынын сан башка аңылузы бар: үндү
табыштар ас, көргүзилбеген үндү табыш кандый болоры сөстөрдө
туйуктардын турганынан јартала берет. Айдарда, бу алфавит түрк
тилдердин законуна келижип турганы ол. Кажы бир туйук табыш
беш-алты ла онон до көп знак-темдектерле көргүзилер аргалу. Ай-
дарда, алфавиттин знактары көп болгонынан улам чын бичииринин
эжжизи база күч болгоны јарт.

Кайаларда, толодойлордын јанында содойто отургыскан көжө
таштарда, тудунар немелердин — аяактардын, јыраky бүдүмдү
јес кувшиндердин — түбинде, эбирезинде, онон курлардын жылты-
рууштарында бичилген тексттер, түрктердин јадун-јүрүмин, эткен
керектерин, јуу-согушта тартышканын керелеген бичиктер, доку-
менттер, агару керек учун өлтүрткен баатырларга учурлалган ке-
реес сөс-алкыштар, камдардын алкыштары ла онон до өскө текст-
тер бистин өбөкөлөрис — јебрен түрктер, ол өйдин кемјүзи ле көр-
гөжин, бичикчи, культуразы бийик болгонын керелейт. Ол керегинде
Л. Н. Гумилев мынайда бичиген: «бу јебрен бичиктер көп улус кы-
чырзын деп берилген. Тексттердин учуры кычырулар, агитационный
јартамалдар аайлу. Тексттер тургускандар бойынын эткен керекте-
рине улусты элбеде тартып аларга бүдүмјилеп турганы көргүзилген.
Айдарда, јебрен түрктер бичик-биликтин күчи тыг ла тузалу бол-
гонын јакшы билетен болгон».

Бу бичимелдерде бойынын стилистический эп-аргалары бар: ке-
зикте чике куучын, кезикте оратордын куучын-эрмеги учурайт.
Тексттерди јолдыктап бичийтенинде, букваларды эптү-јараш тургу-
зарында база башказы бар. Өбөкөлөрибис таштын, јестин јалбак
јанын талдап, букваларды бычакла ајса аңылу сүүри темирле ойып
эмезе чийүлеп кезип бичиген. Кезик бичиичилер букваларды јерге-
лей јараштыра тургузып, теп-теп бүдүмдү эдип быжулап бичип сал-
ган, кезиктери дезе барып јадала, јолдо бичиирге јарагадый јалбак

ташка түрген-түкей чырбагал бүдүмдү букваларды жаанду-кичинектү эдип чийүчөктөп койгон. Онын учун ол бичимелдердин почерктери, жолдыктарынын бүдүмдери, тексттердин учуры башка-башка болотони ол. Мындый учурал жебрен түрктерде көп улус бичикчи болгони темдектейт деп, Д. Д. Васильев деп шигжүчи айдат.

Бастыра жуулган түрк бичиктердин ортозында Алтайда табылган бичиктер аңылу жерде турат, ненин учун десе Алтай — түрк тилдү калыктардын өскөн-чыккан төс жери.

Петр кааннын билезинде уул бала чыгарда (29. X. 1715), бай жаткан улустар каанга баалу сыйлар экелген. Сибирьде күлөр кайылар заводтор төзөгөн Никита Демидов корбозында сан башка бүдүмдү сүреен жараш андар согужып турганын көргүскен жалбак кур сыйлаган. Петр I жебрен чактагы устардын эткенин бийик баалап, андый жазалдарды, эдимдерди чебер жуузын деп, жакару берген болгон. Анайда Ленинградтын Эрмитажында Сибирьдин коллекциязы жуулган.

Түбинде бичиктү жаан эмес мөңүн кувшинди база бир кижин 1726 жылда каанга сый эдип экелген. Ол Сибирьде казылган корымнан табылган, чикезинче кандыйына алынган эмдигенче жарт эмес, же шигжүчилер оны Алтайда деп чотогылайт.

1865 жылда В. В. Радлов Көксуу-Оозы аймакта Катандуда корым казарда, жебрен түрк бичиктү мөңүн кувшин тапкан. 1935 жылда Кош-Агаш аймакта Курайдын жалаңындагы ла Оңдой аймакта Туйактунын жанындагы корымдардан табылган кувшиндердин түбинде ле эбери курчузында жебрен түрк бичиктер болгон. Эмди ол озогы түрк табынтылар Москвада государственный исторический музейде.

Алтайда рун бичиктер бары керегинде баштапкы статьяны Г. И. Спасский 1818 жылда жарлаган. Алтайда түрк бичимелдердин көп сабазы кайа-таштарда учурап жат. Жебрен түрктер ич-көрүм шүүлтелү болгони бу бичиктерден билдирет. Олор таш ла болгони на бичибей, күнге удур туруп, карара күйүп калган жалбак таш-кайалар талдагылайт. Кыпталып, оодылар, жеңестип артааар болчок-болчок таштарды керекке албайт. Олор улус жүрер жолдордын жанындагы кайаларга бичиирге амадайт, ненин учун десе, оларды жойу бараткан ла атту кижин көрүп, кычырып ийер аргалу эдип темдектегилейт.

Туулу Алтайда жебрен түрк бичиктү жарлу жер — Оңдой аймакта Бичиктү-Боом. Бу жер кайаларындагы озогы чактын бичиктериле бай учун, Бичиктү-Боом деп адалганы ол. Бу жерде бичиктер бар деген жетируни 1951 жылда Минорский эткен. 1962 жылда академик А. П. Окладников баштаган археологический экспедиция Бичиктү-Боомды элбедеш шигдеген. Анда табылган жебрен түрк бичиктерди расшифровать эдип көчүреринде ф. н. д. Убрятова Е. И., ф. н. к. Сейдакматов К. ло оног до өскөлөри турушкан. 1980 жылда Туулу Алтайдын история, тил ле литература айынча научный шигжү өт-

күрер институты ла СССР-дин наукалар Академиязынын Күнчыгышта калыктын жадын-жүрүмин шинжүлөөр Институды биригип өткүргөн экспедициясы база жаңы бичиктер тапкан. Башка-башка чактардын улузы богу келип, акту санаазын, күүнин бойынын бичимелдери, баатырлардын, аңчылардын, жүзүн-жүүр аңдардын сүрлерин жураганы ажыра артызып койгон. Бу кайда анайда ок XI—XII чактардагы тибет букваларла бичилген жолдыктар база бар.

1969 жылда СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирь бөлүгинде история, филология ла философия Институттын научный ишчизи Е. М. Тошаква Кош-Агаш аймакта экспедицияда жүреле, Жүс-Тыттын жалаңындагы корымда жууган баатырга кереестеп, содойто отургыскан ташта жебрен түрк бичик тапкан. Ол бичикти ады жарлу шинжүчи В. М. Надеяев кычырып, «Жебрен түрк бичик Кош-Агаштан» деп статьясын 1973 жылда «Известия» деп журналда жарлаган. В. М. Надеяев бу жалбак ташта бичикти мынайда жартаган: жууган кижинин ады К...ш (ташта буквалар жарт эмес бичилген учун, олардын ордына точкалар тургузылган — А. Т.), ол жон ортодо жарлу кижиге болгодый (тегин ле кижининг сөөгин корымдап жууп, онын сөөгининг жаңына ташты кереес бичиктү эделе, жерге кадабас). К...ш өскө ук бөлүктинг башчысы ол эмезе баатыры Китезке өлтүрткен болгодый, бойынын уя улустары ла Көкүй, олардын башчысы ба айса баатыры ба, К...штинг сөөгин корымдап жазап жууп койгондор. Бичимел сөс мындый: «Мени нөкөрлөримнен, слерден, жаңгыс ук улустан, Китез айрыган. Мени сенен, Көкүйдөн, сенин улустарынгнан айрыган. К...ш».

Ийининг ары жаңында, Чуйдын трагынын 726 километринде, жолдын кыр келтегейинде, үч бөлүктү стене аайлу кайаларда жебрен түрк бичиктер бар. Сол ло онг келтегейинде жалбак кайа-таштарда жолдыктар алдынан үсти жаар бичилип барган: ортозындагы жалбак ташка бичиир арга жок болордо, кижиге атын үстине турала, бичиген болгодый. Энг бийик кайанын жалбагында буквалардын алды санг өрө болуп калган, бу жолдыкты кижиге кайанын кырына жадып, бажын төмөн салактадып алала, бичиген эмтир. Бу кайкамчылу кайаташ мунг жылдардын туркунына жебрен калыктын жуулып амырап, мүргүп туратан өргөб-храмы болгон. 1983 жылда бу жерде болгон ағылу экспедиция кайа-таштарда бичиктерди база катап журап, башка-башка бүдүмдү фотоаппараттарла согуп алган.

Кан-Оозы аймактагы Мөндүр-Соккон журттан ыраагы 3—4 км киреде, жолдын жаңында, жебрен түрк бичиктерлү кайа-таштар бар болгон, деремненин одожы жаңында суу кечире Бичиктү-Кайа деп жерде база бичиктер бар. Бу бичиктерди Жаш-Туранын музейининг директоры Б. К. Кадиков тапкан. Бичиктерди расшифровать эдеринде ученыйлар Н. А. Васкаков, Э. Р. Тенишев, К. Сейдакматов ло ононг до өскөлөри турушкан. 1983 жылдын жаңында Мөндүр-Сокконнын онжылдык школынын завучы Такысова А. Т. Марина кызыла кожо Мөн-

дүр-Соккон журттын түндүк жанында Карасу деп кобыдагы кайадан эки жаңы түрк бичик тапкандар. Буквалары жарт, чокым бичилген. Баштапкы кайада жолдук сол жанынан он жаңы жаар, экинчисинде жолдук алдынан үсти жаар бичилген.

Анайда ок экспедициянын туружаачылары СССР-дин наукалар Академиясынын Күнчыгышта калыктын жадын-жүрүмин шиндеер Институттын научный ишчизи Д. Д. Васильев, Москвадан алдырткан аңгылу фотожурукчы М. П. Ефимов ло бу статьянын авторы бир неделенин туркунына Улаган аймакта кайа-таштарда озогы түрк бичиктер барын база бедреген. Бу ишти өткүрerge жаан болужын аймактын партийно-советский ишчилери ле «Советский Алтай» совхозтын директоры А. В. Санаа жетиргендер. Улаган аймак Пазырык корымдарыла телекейде жарлу. Бис Балыктужул журттан 5—6 км жерде, жаан Пазырык корымдардын алдыгы жанындагы Жык-Тыт деп жалаңда болдыбыс. Бу жалаңда скифтердин, жебрен түрктердин жүстен ажыра корымдары бар. Көп корымдардан күнчыгыш жаар таштар содойто отургызып койгон. Мында озогы албаты-жон бойларынын башчылары, баатырлары, ат-нере эткен жуучылдарын жууган. Пазырыктын жалаңында Жар-Бажы деп жерде озодо башкараачылардын, калапту жууда женүчи болуп чыккан баатырлардын, түк танышпас мал азырап, тил билишпес эл баштаган кезерлер ле кирелү бай жаткандардын сөөгин корымдаган уйа-бөлүктөр (корымдар) бой-бойларынаң ыраак жок учурап турды. Бу корымдардын төс жеринде улус жуулыжар ачык храм болгон жер бар. Жаан эмес сегис ташты тегерийте салып койгон. Жаан храм эдип белетеген мүргүүл-корымды таштарла жараштыра курчай, бир аай салып койгон. Бу жерде-храмда озогы түрктер бойларынын жадын-жүрүмиле, эткен керегиле колбулу жүзүн-жүүр жаңдар (ритуалдар) жаңдаганы жарт.

Улаганнан 3—4 км киреде, Саратан жаар барар жолдын жанындагы жалаңда скифтердин, гунндардын (олор Төс Азияда бистин эрадан озо 3—2 чактарда жаткан башка-башка уктан турган жуучыл биригу), жебрен түрктердин сөөктөрүн жууган корымдар бар. Олордын таштары экче этире салынган, содойто отургыскан таштар күнчыгыш жаар уулу барган. Улаган жеринде башка-башка үйе-чактарда жаткан калыктын корымдары көп, олордын тыш бүдүм-кеберлери бой-бойларынан башкаланып жат. Бу аймак кайа-таштарда жууралган жуңмаларыла, кочкорларыла, онон до өскө андарыла бай, же жебрен түрктердин бичигин таппадыс. Мында, бийик кырларла курчаткан жалаңдарда, козыр таштарлу кобыларда, байла, жебрен түрктерге бичиир жарамыкту кайа табылбаган болгодый, айса болзо, бистин шинжү өйис ас болгонынаң улам бастыра кайаларды шиндеп көрөргө келишпеген.

Туулу Алтай жебрендик казынтыларыла бай учун, жылдын ла жаыгыда бистин область жаар көп археологтор, толодойлор казарынын практикасын өдөргө бийик үредүлү заведениелердин студент-

тери, ар-бүткенле соныркап турган туристтер, албатынын озогы тудунган-кабынган немелерин сүүйтендер көп келгилеп, чактаң чакка, үйедең үйеге жебрен калыктын чеберлеп келген кереестерин уурдап ол эмезе үреп турганы ойинен өдө берген. Бичиктү-Боом журттын жанында, жолдын коштойында, кайа-таштарда бир канча жыл мынаң озо башка-башка бүдүмдү жебрен бичиктер, журуктар көп болгон. Былтыр жайгыда бого келеристе, тууразынаң келгендер бе айса жербойынын улузынын бала-барказы ба бичиктү кайаларды оодып, бичиктерин жоголтып койгон. Бистин үйениң улузы ада-обөкөбистин бичиктерин, журуктарын кичеердин ордына, ташта журап койгон мүүстү текелерге, салкынга жайылган жалду аттарга бойлоры куйруктар колбоп, ологро улус миндире журап, бичиктердин, журуктардын жанына, керек десе үстине де, бойынын ады-жолын бичигилеп салат. Бу журттын каруулу ишчилери, комсомолдоры, школдең үредүчилери ле үренчиктери бойынын жеринин байлыгын кичееп көрбөй турганынаң улам улус болгоны ла бичиктү кайа-таштарды оодып, апаргылап жат. Бичиктү кайанын оодыктарынын кезиктери Жаш-Тураның музейинде, же кезиктери та кажы городко «жорыктап» барганы жарт эмес. Бир канчузы, жол элбедилерде, үрелип-чачылып калган. Болды калды, андый баалу жебрендиктер кажы бир музейдин экспонаттарына кожулган болзо, жакшы болор эди. Же улус оморды бойлорынын айылдарындагы музейге жууп, ол эмезе апарып жадала, уур болордо, жолдо чачып ийгенине кижинин жүреги канайып сыстабас.

Бир каандыктын элчизи өскө каандыктын жерине аңылу жакылта-жакарулу барганда, көргүзетен тоомжы таш бичик-документ керегинде В. М. Надеяев жилбилү статья жарлаган. Буряттардын жеринде 1973 жылда археологический казынтылар өткүрерде табылган сыны ла тууразы кичинек колдын мукуры кирези жалбак таштын историязы кайкамчылу: 20 мун жыл мынаң озо таш үйениң кижизи иште тусаланарга ташты өөлөп жазап алган. Онон та таш керек жок боло берерде таштаган, та бойынын таш мастерскойында оок-теек немелердин ортозына кирип, жылыып калган. Бу таш анайда канча чактарга жада калган. IX—X чактарда бичикчи түрк ол ташты ол ло жеринде табала, каганның жакылтазы аайынча элчи кижиге керектү аңылу таш документ жазаган. Жебрен ус кижиз жалбак ташка үч ойдыкты — аңылу тагма-темдекти жазап алала, онын коштойына элчи деп сөсти бичип баштаган. Калганчы букваны таштын кырында бичиирге келижерде, бичиирге күч болуп, буква, өскөлбине көрбө, кичинек бүдүмдү, тыртык боло берген, онын учун ус учына жетире божодып бараткан ижин таштап ийеле, ойто жаңыдаң иштеп баштай берген болгодый. Таш ол ло жеринде жадып калган. XVII—XIX чактарда бурят па айса моңол бо мал кабырып жүреле, соокко тонуп, ол ташты көрүп ийген. Ол ташты алып, ого кууны жаба тудала, бойынын отыгыла от камызарга ченешкен (отыктын мизи тийген жердин орды жемтийе артып калган), эш неме болбосто, ташты ол ок жеринде ар-

тыргызып салган. XX-чи чактагы бұрат шинжүчи байагы ташты көрүп, наукага жарамыктузун сезип, оны СССР-диг наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгинде История, филология ла философия институттын Сибирьде калыктын историязынын ла культуразынын музейине берип ийген.

Айдарда, бу таш бичик башка-башка үйе-чактарда улустардын колы ажыра өдүп келген, олардын бирүзінде де ташты оодып-үреп койор санаа жок болгон. Ненинг учун бис, эмдиги үйенинг улузы, не ле жатса, оны капшай ла үреп койор күүндү. Күч өйлөрдө ада-өбөкө-бистинг биске амадап жазаган керестерин кичееп, оныла не оморкобой жадыс?

Мөндүр-Соккон журттын жанындагы кайа-таштарда жебрен түрктердин бичигендери көп, ол бичиктер керегинде шинжүчилер научный журналда жакшынак статьялар жарлаган. 1980 жылда бичиктү кайалар бар болгон, же былтыр болорыста, бу жердин улузы жол элбедерге кайаларды оодып, озогы чактын эржинезин изи жок эдип жоголтып салгандарын кородоп көрдис. «Ленинский наказ» колхозтын башкараачылары жол жазаттырып, иш өткүрүп тура, элен-чактын энчизин үреп жаткандарына жүректери бир де чым этпегенин кижии кайкаар. Бу ок журттан ыраак жок жалаңда озогы кезер таш болгон. 1980 жылдын жайында тууразынан келген улус бу ташты көдүрүп болбой, өмөлбжип машинага салып жадарда, журт улус көрөлө, керекке албаган. Мындай керексинбес кылык неге жараар?

Бир канча жыл мынан озо Шашыкмандагы Сары-Кобы деп жерде трактористтер кыра сүрүп, кыранын жанында содойо отурган көжөгө ташты тракторыла өнөттийн табарып, оодып-үреп салгандар. Курайдын жалаңында жараш Ак-Кезер таш турган болгон. Новосибирсктин улузы ол Ак-Кезерди апарган кийинде, Курайдын жалаңдары ээнзиреп калган. Шибалин аймакта Күү журттан ыраак жок жалаңда баатырдын таш сүри база болгон, бу журттын жажы жаан-

Ак-Кезер (Туулу Алтайдын музейи)

дай берген кижизи, Ада-Төрөл учун Улу жуунун ветераны Согонов Дмитрий ол ташты аяруга алып, улус апарбазын деп кичееп, деремнеге жууктада экелип салган. Же музейдин ишчилери ле Күүнун сегисыйлдык школынын үредүчилери таш кезерди кичеерин бой-бойлорына жарбыжып турганча, башкыыл жайгыда ол таш кезерди база уурдап апаргандар.

Баатырдын сүри — көжөгө таштар Алтай ичинде көп болгон. Жебрен түрктер ташты кичеемелдү кезип, жараштыра жондоп, башту, жүстү-оосту эдип сүрлеп, жүрүмде чын болгон керектерди, сүүген баатырларын, ады жарлу кагандарын таш баатыр эдип, ак жалаңда ол эмезе толодойлордын жанында тургузып койгондор. Көп сабазында таш жуучылдын бир колында аяк, экинчи колы курында эмезе үлдү тудунып алган эдип көргүзилген. Баатырдын сүри — таш кезерлер наукада бийик бааланат. 1975 жылда США-да Эрмитажтын бир кезек бөлүктери, ол тоодо Туулу Алтай деп бөлүк, көрүдө болгон. Анда баатырдын сүри — кезер таш беш жүс мун долларга страховать эдилген.

Көрүм-шүүлтелү шинжүчилер эленчиктин эрјинезин, коскору өйлөрди, экинди чактарды аяруга алып, албаты-жоннын жадын-жүрүмин шинжүлейт. Ады жарлу журукчылар десе ар-бүткеннин жаркынду будуктарын, арыгы чактын тебү жүрүмин журуктар ажыра көргүзет, жайалталу бичиичилер эленчиктин эрјинезин, ада-өбөкөбистин энчизин жүрекке томылар, жүрүмде чечен кептү, чедирген күчтү сөстөрлө чүмдегилейт. Алтай бичиичилердин жебрендик кереестер керегинде айдылган агару сөстөрүн кажы ла кижы баалап, онын терен шүүлтелү бичимелдериле оморкойт.

Аржан Адаров «Тонйукук» деп поэмазында VIII чактагы түрк кагандардын шүүлтечизи Тонйукук керегинде мындай жылу сөстөр айдат:

Тонйукук эмеш унчукпай отурала,	Түрк элдинг магы мында. —
Бажын көдүрүп, араай үнденет.	Түрүп салган чаазын берет. —
«Бичикчи эр сен эдинг бе?»	Аданын адага, баланын балага
Жөбнмди менинг ук — деп айдат.	Артып калзын сөстөрс — дейт. —
Менинг керес эрмегим бу:	Таштын катузын жазап жанда,
Таш бегине сөстөрим бичизин,	Сөстөр чокым, жарт болзын.
Келер үйелер оны кычырып,	Салкын, жапмыр, соок, нү
Өбөкөлөр жүрүмин сананып жүрзи.	Олорды качан да жоголтып болбозын.

Лазарь Кокышевтин «Жебрен түрктер» деп үлгеринде жебрен түрктердин жалаңдары, олордын күчи, өскө каандыктарга чочыду эдетени мындай жолдыктарла көргүзилген:

Чагкыр айаг өзөктө
Чапчынып турган аттар,

Жалаңдагы корымда
Жаны ла чоккон таштар...
Түн өткөнчө жалаңда
Тюрктер ыргайт.

Кыдаттын улу стенини
Сый теберге тургулайт.

Бронтой Бедюров камчы сынду Алтайда журтаган түрк калык-
тын энчизине бойынын жакшынак «Таш кезер» деп үлгерин чүмдейт:

Сен
Жүгүрүк аттарды тибирип мантаган,
Жүргүлей берген бйлөрдүн артканы.
Коркышту камчыла калыктар башкарган
Каандардын энчиге артырып барганы
Таш кезер!
Сенин үстинде үргүлжик күзүрти
Соок тыныжын жайылып айланган.
Чөлдөрдүн өлгөн сенин алдыга
Чөгөдөп тургандый, чөйбө жайканган.
Көчкүнниң кожоны кулагыг тундырып,
Көксинди ачыда кородоп угулган.
Же таш чактардын жажыдын бадырган
Таш жүрекке тыгынбай, жайпаган.
Таш кезер!
Айланган жылдар ойноп ло онтоп,
Одулар ээчнй одулар күйдүргөн.
Өткөн уктардын өчкөн салымын
Сен билип, сен айтпай, түштерин түженгенг.

Бистин областъта бир кезек история шиндеечилер тууразынан келген улуска Алтайдын байлык кереестерин бойларынын бөрүкте-
рине бодоп, сыйлап бергилеп турган. Андый кылыкталар керегинде бичиген «Жебрен ойдин жажыттары» деп статьязын нөкөр В. Моносов «Алтайдын Чолмоны» газет ажыра жарлаган (кбр.: 1982 ж., 197 №). Бу ок газеттин страницазында В. Кыдыевтин жарлаган «Жебрендикле колбулу киндигис» деп статьязында археологический казынтылар өткүрерин жарадар «Ачык лист» жок улустын коомой кылыгы ла Караколдын журт Соведи мындый керектег туура туруп, эш неме керектебей турганы керегинде айдылган.

Je бастыра јерлердеги улус Каракол ичинде јаткан улустый эмес. Шебалин аймакта Шаргайты, Кан-Оозы аймакта Кырлык ла онон до өскө јурттардан озогы чактын улузынын јадын-јүрүми, олордын кереестери керегинде угарга јилбиркеген самаралар Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институтуна келгилеп туру. Олордын сурагына каруу эдип, институттын ишчилери, наукалардын кандидаттары М. Ч. Чумакаева ойроттор, Н. В. Екеев буруттар керегинде статьяларын газет ажыра јарлагандар, анайда ок бу институттын научный ишчизи А. С. Суразаков Алтай јеринде јыл сайын археологический казынтылар өткүрип, көп јилбилү статьяларды научный журналдарда ла газет ажыра јарлаган.

Јебрендиктин кереестерин корулаарына ајару салары кажы ла кижинин агару кереги болор учурлу. Бойоор до бодозоор, бу керекти ајаруга албазабыс, тоолу ла јылдардын туркунына бис торт јоксырап каларыс. Ол тушта орой болор эмес пе?

Эмди ле бистинг музейге барзаар, ондо солынып турган экспонаттар ас. Музейдин ишчилери Алтай јериле јүрүп, археологический, этнографический материалдарды јууп турган болзо, музейис байыыр эди. 1980 јылда Кемероводоги университеттен этнография јанынан практика өткөн студенттер Кан-Оозы аймактагы бир кезек јурттардан улустын озогы тудунар-кабынар немелерин керек десе машинала апаргандар. Бис мынайда эш неме керексибей, неге де камааны јок отурзабыс, бир канча јылдардын бажында Алтай јеристин јебрендик байлыгын көрөргө Туулу Алтайдан атанып алып, Новосибирск, Јаш-Тура, Том-Тура, Кемерово јаар барарга келижер.

Јурт Советтердин башкараачылары, культуранын ла кереестер корыыр обществолордын каруулу ишчилери, комсомолдор, үредүчилер ле үренчиктер ада-өбөкөбистинг артыскан кереестерин корыырын ајаруга алып, олорды чеберлеер иштерди элбеде өткүрер учурлу. Јурт јердин улузы бу јаан керекти тууразынан, өскө кижи чилеп, көрбөй, озогы чактын кереестерин кичееп корыыр иште база эрчимдү туружар керек. Андый агару иш Төрөлин, албатызын сүөп, коммунистический көрүм-шүөлтөлү болорына ууландырат.

Төмөги берилген јебрен түрк бичик Ийиннин ары јанында, Чуйдын трагынын 726 километринде кайадан алынган. Кычыраачыларга јарт болзын деп, В. М. Надеяев бу бичиктин кажы ла буквазын тооло темдектеп салган, онызын 2-чи, 3-чи ле 4-чи јолдыктар көргүзет. Јолдыкта јабынтылу турачак бүдүмдү көргүзилген эки буква (1 №, 7 №) б деп табышты темдектейт, јаа ошкош буква (6 №) м деп табышты көргүзет, о. ө. А 5-чи јолдык — латыньла, калганчызы эмдиги алтай алфавитле бичилген. Бу јебрен түрк бичимелде мынайда

айдылган: Мен бичидим: Беш эл (беш төрөгөн-туган). Ал Јегин
(Ал Јегин — бичиген кижининг ады)¹.

Н [Т]) / У ^ А О х Г А Л А

14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

б² н² б² т² д² мб² ś ē ℓ' j² ½ t l s² ¼ ln²

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14

Bān bitidim: Bās aca (-Bāš āl). Al Jāgin.

Бен битидим: Беш ага (-Беш эл) Ал Јегин.

БИБЛИОГРАФИЯ

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

Өткөн жылда СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүги В. Д. Кубаревтин «Древнетюркские изваяния Алтая» деп бичигин кепке базып чыгарды.

Бичикте узак ойгө өткүргөн археологический казынтыларда табылган 200-ке жуук таш кезерлер шингделет ле күнчыгыш Алтайда јаткан түрктөрдин чүм-јандары керегинде айдылат.

Бу ок издательство Е. А. Окладникованын «Петроглифы средней Катуня» деп бичигин кепке базып чыгарды.

1984 жылда Барнаулда Э. А. Ирисовтын ла Н. Л. Ирисованын «Редкие птицы Алтая» деп бичиги чыкты. Авторлор Алтайда учурап турган куштар керегинде айдып, «СССР-дин Кызыл бичигине» кирген куштарды шингдегилейт. Олордын 34 бүдүми Алтайский крайда учурайт. Алтайский улар, орланбелохвост, большой чекан деп куштар — эндемиктер, өскө сөслө, ороон ичинде јаңыс ла бистин јерде жүрүп јат.

Авторлор бойлорынын јирме жылдан ажыра өткүргөн шинжү-

¹Надеждин В. М. Туулу Алтайдын јөбрен түрк бичиктери — «Алтай тилдин эмдиги бөдөгү бөүми» деп јуунтыда. Горно-Алтайск, 1984, с. 97.

леринде куштардын жүрүмүн шиндеген специалисттердин, анчылардын куучындарына тайанып, ас учурап турган куштарды канайда чеберлеп алары керегинде шүүлтөлөр айдадылар.

Бу бичик зоологторго, биологиянын үредүчилерине ле анчыларга учурдалат.

СССР-дин наукалар Академиясынын Сибирьдеги бөлүгүнүн цитология ла генетика Институдынын директору академик Д. Беляевтин «Генетический центр на Горном Алтае» деп статьясы «Советская Хакасия» деп газетте (1984, 7 июль) жарлалган. Оңдо автор Алтайда ченелте өткүрөр хозияствонун ижи керегинде куучындайт.

«Природа и человек» (1984, № 10) деп журналда Ю. Родиннин «Банк генов в Черге» деп статьясы жарлалды. Бу статьяда Чаргыдагы хозияство керегинде айдылат.

Москвадагы «Наука» деп издательство С. С. Суразаковтын «Алтайский героический эпос» деп бичигин кепке базып чыгарды.

Барнаулда Т. Шияжинин «Колыбель земли» деп үлгерлик жуунтызы чыкты. Бичикке кирген үлгерлерди А. Плитченко көчүргөн.

«Дружба народов» (1984, № 11) деп журналда J. Каинчинин «С того берега» деп повези чыкты. Оны орус тилге Е. Гуцин көчүргөн.

Өткөн жылда «Молодая гвардия» издательстводо «Сибирские строки» деп үлгерлик жуунты чыкты. Бичикти тургускан кижжи А. Преловский, кире сөзүн С. Куняев бичиген. Туулу Алтайдын бичичилеринен жуунтыга П. Кучияктын, Л. Кокышевтин ле Б. Укачинин үлгерлери кирген.

«Литературная Россия» (1984, 30 ноябрь) деп газетте А. Адаровтын үлгерлери жарлалды, оорды М. Акчурин көчүргөн.

«Алтай» (1983, № 3) деп альманах кычыраачыларды Туулу Алтайдын иит бичичилери А. Жуковтын, В. Кунициннын ла В. Кречетовтын үлгерлериле таныштырат.

Бу ок альманахта (1984, № 4) В. Укачинин «Верный мечте и труду» деп статьясы чыкты. Автор оңдо Москванын бичичизи С. Н. Марковтын творчествозы керегинде бичийт. С. Н. Марков 20—30 жылдарда Туулу Алтайга айылдап, Алтайга учурлалган көп үлгерлер бичиген, ол тоодо «Суу ээзи — Водяной дух», «Темный румянец», «Дорога в Улалу», «Ночь в горах».

«Советская Хакасия» (1984, 22 апр.) газетте С. С. Каташтын «Дал народам он счастье» деп статьясы жарлалды. Оңдо автор В. И. Лениннин сүр-кебери алтай албатынын поэтический творчествозында канайда көргүзилгени керегинде айдат.

«Звезда Востока» (1984, № 11) деп журналда С. С. Каташтын «Край поэтического вдохновения» деп статьясы узбек тилге чыккан. Оңдо автор алтай поэзиянын бийик өзүми керегинде куучындайт.

«Искусство Узбекистана» (1984, № 5) деп журналда С. С. Ка-

таштын узбек тилле жарлалган «Древнее духовное родство» деп статьясында ла «Тувинская правда» (1984, 21 июль) газетте чыккан «Вечная мудрость народа» деп статьясында алтай албатынын фольклоры шинделет.

1984 жылда «Современник» издательстводо «Прекрасен наш Союз» деп улгерлик жуунты чыкты. Бу жаан бичик СССР-дин бичиичилеринин баштапкы съездинин 50 жылдыгына учурлалган. Жуунтыга баштапкы съездтин делегаттарынын улгерлери кирген. Туулу Алтайдын бичиичилеринен П. Кучияктын Е. Стюарт көчүрген эки улгери жарлалган. Бичикти тургускан кижини Н. Н. Карпов.

Ж. Каинчинин 1983 жылда Барнаулда чыккан «Крик с вершины» деп бичигин И. Падерин «Сибирские огни» (1984, № 11) журналда шиндейт.

«Литературное обозрение» (1984, №11) журналда Н. Кийдин «Огонь твоего очага» деп статьясы кепке базылды. Статьяда автор Б. Укачинин «Календарь души» ле «Повести» деп бичиктери керегинде бичийт. Б. Укачинин творчествосын бийик баалап, алтай литературанын өзүмин темдектейт.

Откөн жылда областын албаты-жоны И. В. Шодоевтин 70 жажын темдектеп, бичиичинин творчествосы керегинде көп жылу сөстөр айдылган. Бичиичинин юбилейине СССР-дин бичиичилеринин Союзунун уткуулы «Литературный газетте» (1984, 14 ноябрь) жарлалган.

1984 жылда СССР-дин бичиичилеринин Союзунун 50 жылдыгы темдектелген. Бу байрамга уткый СССР-дин көп бичиичилери бийик кайрал алгандар. Туулу Алтайдын бичиичизи Э. Палкинди «Дружба народов» орденле кайралдаганы керегинде уткуул «Алтайская правда» (1984, 20 ноябрь) газетте жарлалды.

Л. Баштыкова

МОСКВА — АЛТАЙ.

Сөстөри В. Качканаковтың

Күүзи А. Тозыяковтың

TO PÖP PÖ SÜR DÜŖ DÜŖ KÖL JYŖ DÄ

First system of musical notation with vocal line and piano accompaniment.

МОСКВА, АЛТАЙГА КӨЛ ТӨП, БИЗДІ БИРЛЕСКЕНДИ И. ДИШТИ

Second system of musical notation with vocal line and piano accompaniment.

ИРАТН, БИШ КӨЛ ДИШТИ. УАК ДИШ ДИШ, КӨЛ ИШТИ, МОСКВА - ИА.

Third system of musical notation with vocal line and piano accompaniment.

ТАН! ДАРТН У АН В РО, КӨМН Д, ДА - ГАН, ТО ПӨ, ДИ КӨМН ТЫ ЖИШ

Fourth system of musical notation with vocal line and piano accompaniment.

Төрөлгө уур жылдыг кыжында
 Москваны алтай уул корыган.
 Баш көдүртпес от-калап адышта
 Ичкери жалтанбай ууланган.

Уулдыг айтканы:

«Москва — Алтай!».

Жарт ла улу ороонын адаган.
 Төрөли учун тынын кысканбай,
 Алтайдан ыраакта жыгылган.

Айса ады-жолы жарт эмес
 Жуучыл болгоны — ол уул — алтай...
 Эмди жебрен Москванын көксинде
 Тууларын түженип уйуктайт.

Сенде жаан кабай:

Москва — Алтай,

Телкем орооныс сениг кабайыг.
 Жажыл чибилер үстинде араай
 Кайлайт сеге алтайлар кайын.

Алтай жерис Москвала кожо
Амырдын керегин бек эдет.
Жайым маанызы — Совет ороонго
Бастыра телекей иженет.

Бисте кин жагыс:

Москва — Алтай!

Москва — Алтай — бастыра орооныс.

Жагыдан жагы ийде алынгай

Жагына бириккен колдорус.

Алтай — Москва!

Москва — Алтай!

БАЖАЛЫКТАР

И. Шодоев. Ургүлжиде мөңкүлик ат-нерелү жөнү 3

JUУНЫҢ УЛГЕРЛИК КОЖОНДОРЫ

К. Тойчина. Отту жуунын онбос жагары 9
 Б. Укачин. Аджимушкай, Аджимушкай 11
 Л. Суртаев. Жерим жаар учуп браада. Учуска белетеигени
 (К. Кошев көчүргөн) 16
 Э. Тоюшев. Кижн болгон адында. Таайым оору 19

ЖЕНҮНИҢ ЖОЛДОРЫЛА

В. Данилов. Женүниң жалтанбас гвардеецтери (Н. Тодошев кө-
 чүргөн) 22
 Г. Калкин. Амыр-эңчүниң урогы. Күрдин коменданты. Арчын-
 ның оды 36

ПРОЗА

К. Төлбөсов. Баштапкы яс 46

ЖИИТТЕРДИҢ ТОЛЫГЫ

К. Кергилов. Ойто ло бүгүн. Жүрүм—мөңкүлик талай. Поэттин
 сөбгинде 69
 В. Каспин. «Чакпындалып блондөр...» 72

БЕШЫЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛДАРЫ

С. Тюхтенов. Салымынын ээлери 74
 В. Тоенов. Бийик ажуларлу жүрүм 80

КИЧИНЕК НАЖЫЛАРЫСКА

И. Салайман Көбблөк. Жер-Эне. Кулуным 88
 А. Жуков. Баарчыктар жазы Тандак. Чөрчөк (В. Качка-
 наков көчүргөн) 89
 А. Тыдыков. Салдачак ла Тирмуужак 90

СТАТЬЯЛАР

Э. Янмов. Кежим сынду кеен Алтай 94
 К. Укачина. Кайчы керегинде сөзим 99
 А. Тыбыкова. Алтайдын жибрендиги 104

БИБЛИОГРАФИЯ

Л. Баштыкова. Туулу Алтай керегинде бичигилейт 117
 Москва — Алтай (кожон). Сөбстөри В. Качканаковтың, күүзи
 А. Тозыяковтың 120

ЗВЕЗДЫ ПОБЕДЫ

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Редактор Б. Ч. Телесов. Художник А. М. Кузнецов. Художественный редактор В. И. Ортогулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 5. 04. 85 г. Подписано в печать 31. 05. 85 г. АН 12713. Формат 70x84 1/16. Бум № 2. Усл. п. л. 8,44. Уч.-изд. л. 7,7. Тираж 1000. Заказ 1403. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

50 акча

1945-1985

